Dagen van honger en ellende

Neel Doff

Vertaald door: Wim Zaal

bron
Neel Doff, *Dagen van honger en ellende* (vert. Wim Zaal). Meulenhoff, Amsterdam 1970

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/doff001dage02_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

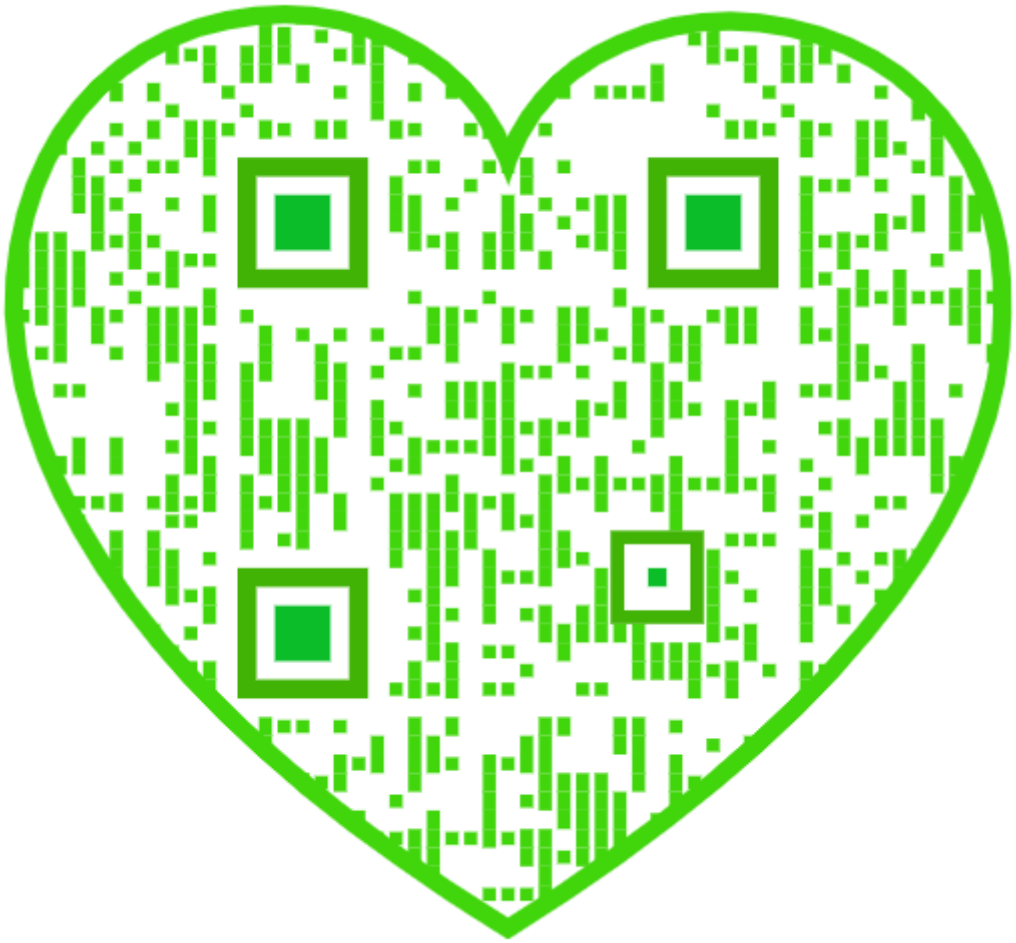

Dagen van honger en ellende

Een visioen

Het sneeuwt; ik ben grieperig. Op het plein spelen jongens glijbaantje. Ik leun in het venster en kijk naar de drukte in de sneeuw: zo lenig en snel als die kinderen zijn! Kleintjes en groten, ze doen allemaal mee, ze glijden, botsen tegen elkaar en kiepen bij bosjes om.

Er speelt ook een jongen in lompen mee, hij is vuil, de haren zitten door elkaar, hij heeft te grote klompen, kousen vol gaten, zijn knieën steken door de broek die op het zitvlak verrafeld is, zijn gezicht ziet bleek en opgezet, maar hij is wel gespierd en vlug. Hij neemt een hele lange aanloop en glijdt dan wel tien, twaalf meter door, met zo'n vaart dat hij zich niet meer in kan houden en anderen meeneemt of tegen de vlakte zwaait. Niemand bezeert zich. Maar toch worden ze kwaad, ze krabbelen overeind en storten zich op het jongetje, eenvoudig omdat hij behendiger is dan zij, en vuil en vol ongedierte. Zij trekken hem de glijbaan af, peperen hem in, stompen hem en gooien hem met de mond tegen de stoeprand. Het kind vliegt overeind, probeert zich te verdedigen, zijn ene arm voor zijn gezicht houdend - maar hij is alleen. Schreeuwend en huilend van pijn en woede slaat hij op de vlucht.

Zo kwam mijn broertje Kees altijd bij ons terug, toen we klein waren. Ach, die gevoelige Kees, wat had hij prachtige tranen, groot en helder als dauwdruppels!

Toen ik van het raam wegging, zag ik mijn gezicht in het spionnetje. Mijn lippen waren samengeknepen, de

tranen stonden in mijn ogen. Ik had weer een van die smartelijke ogenblikken uit mijn jeugd vol ellende doorleefd. En die ogenblikken, die onveranderlijk eindigden met vernedering en hoon, kwamen uit onze armoede voort, want als het om een pretje gaat zijn het altijd de zwakken op wie ze lostimmeren.

Mijn ouders

Vóór de onafwendbare, bijna stelselmatige verandering die de ellende ook de beste karakters doet ondergaan, waren mijn ouders, hun omgeving en opvoeding in aanmerking genomen, twee werkelijk zeldzame mensenkinderen. Ze waren beiden buitengewoon mooi, ofschoon volkomen verschillend van voorkomen en aard.

Mijn vader, Dirk Oldema, was een Fries van zes voet lang, slank en veerkrachtig als een berkeboom en onvoorstelbaar lenig. Hij had een frisse gelaatskleur, blinkend helderblauwe ogen, stralende tanden, licht kastanjebruin haar, bij het spreken een pittige, welluidende stem, en bij het zingen een lichte tenor waar de voorbijgangers voor bleven stilstaan. Zijn grootste genoegen was om 's avonds met al zijn kinderen rond de haard te zitten en in koor te zingen, of verhaaltjes uit zijn soldatenleven te vertellen, van toen hij trompetter was en een mooi paard had en hoe hij, terwijl de anderen het op een zuipen zetten, voor het hele regiment de kousen stopte om boeken te kunnen lenen. Dat was de enige tijd van geluk die hij in zijn leven gekend had.

Mijn moeder, afkomstig uit Luik, was klein van stuk,

bruin, en van een prikkelende knapheid waarbij alles even fijntjes en welgemaakt was. Zij verslond avonturenromans zonder ooit één avontuur te hebben beleefd. Zij had meer gevoel voor luxe dan huishoudelijk inzicht, wat zich ten gevolge van haar povere opvoeding uitte door bijvoorbeeld een hoed met rode en witte bloemen te dragen op een slordig hoofd met haar, of lakschoenen bij kousen vol gaten. Zij vond het heerlijk om met Mina, mijn oudere zuster, winkels te gaan kijken, in de etalages de prachtigste jurken voor ons allemaal uit te zoeken, zich daarover op te winden en over de smaak en de keuze te bekvechten alsof zij het echt gekocht had. Moeder en Mina kwamen allebei met gloeiende hoofden thuis en zetten de discussie voort bij een kop koffie met suiker.

Een der grootste attracties van die mooie dingen zou geweest zijn, de buurvrouwen en tantes de ogen uit te steken. Bij gebrek aan al dat moois kleedde moeder, wanneer ze een nieuwe hoed had of een jurk bij een uitdrager had opgedaan, het kleinste kind zo netjes als maar kon, en ging er dan breedvoerig mee lopen wandelen in de straat waar een van de kennissen of tantes woonde die dan moesten ploffen van nijd. Zij wiegde met de heupen en speelde met het kind; ze deed daarbij alsof ze niemand zag, maar met een schuin oog bespiedde ze alles en achteraf vertelde ze ons hoe tante een tipje van het glasgordijn had weggeschoven, maar zich had verborgen, en dat ze nicht Kaatje had gestuurd om moeders kleren te bekijken. Dat tante groen was uitgeslagen van jaloezie, toen zij moeder en kind zo netjes opgedoft zag, was een ding dat zeker was.

Toch was moeder heel goedhartig en ik heb wel ge-

zien dat zij, ondanks haar eigen misère, haar zondagse jurk aan diezelfde buren leende om hem naar de lommerd te brengen. Als mensen een beetje aardig tegen haar waren, gaf zij zich gauw gewonnen, al te veel zelfs, want het kwam voor dat zij hele dagen bij anderen doorbracht en het huishouden en de kleintjes aan hun lot overliet. Zij was meer slim dan verstandig en had eigenlijk een luxe-popje geweest moeten zijn: daar had ze alle aanleg voor.

Wanneer zij ons in haar armen wiegde, zong ze altijd Maria-liedjes: ‘Maria, zuivre hemelkoningin’, en dan was er sprake van een ‘gewaad van blauwe zijde’. Ik heb haar alleen horen zingen toen ik nog klein was, later had de ellende het haar afgeleerd. Ik weet nog goed hoe gevoelig en bekoorlijk haar stem was, en zelfs toen moeder oud werd bleef haar spreekstem zo buigzaam en haar lach zo jeugdig, dat je in haar bijzijn rustig en opgewekt werd.

Vader was met haar getrouwd toen hij het leger verliet en gendarme werd; wat hem vooral had overgehaald om dat beroep te kiezen was zijn liefde voor paarden. Moeder, die op haar dertiende jaar wees was geworden en van toen af haar brood had verdiend als kantwerkster, wist niets, maar dan ook niets, van het huishouden. Van de vroege ochtend tot de late avond had zij kant moeten klossen; zij stond alleen van haar lage stoeltje op om aan tafel te gaan en dadelijk na het eten hervatte zij het jachtige werk dat haar op den duur een oogknipperen bezorgde, waaruit ik leerde opmerken wat er in haar omging. Het eerste maal dat zij voor vader klaarmaakte bestond uit aardappels met lijnolie als saus inplaats van raapolie. Hoe kon het ook anders? Zij had nooit vrijheid ge-

kend, en nu zij getrouwd was mocht ze best wat buurten bij de andere gendarme-vrouwtjes; en als mijn vader dan van zijn ronde thuiskwam, vond hij niets op tafel, en vaak genoeg moest hij zich weer in 't zadel zetten zonder te hebben gegeten. Dan nam hij op de pleisterplaatsen de borreltjes aan, die men de gendarmes graag aanbood om op goede voet met hen te blijven, en op de terugrit zat hij aangeschoten op zijn paard. Hij werd verschillende keren overgeplaatst en per slot van zaken ontslagen.

Daarna werd hij jachtopziener, maar hij gaf dat vak uit eigen vrije wil weer op. Het was hem onmogelijk een man op te brengen die nooit vlees kreeg en op zijn eigen land een konijn had geschoten. Als mijn vader een schot hoorde dat hem verdacht leek, maakte hij een omweg, en 's nachts ging hij de boer waarschuwen dat hij verplicht was om 's anderendaags proces-verbaal op te maken en het geweer, dat onder de knolrapen verborgen was, in beslag te nemen.

Toen werd hij, nog altijd uit liefde voor de paarden, koetsier bij deftige families; maar daar moest hij zijn snor voor afscheren, wat hij zo vreselijk vond dat hij er niet bleef. Hij ging bij stalhouderijen werken en zakte in 't eind af tot huurkoetsier. De eerste keer dat hij op de bok van een aapjeskoets klom schaamde hij zich over zijn tegenspoed, maar later dacht hij er anders over en zei dat huurkoetsiers arbeiders waren, maar herenkoetsiers knechten.

Moeder kon dagenlang zonder eten blijven en had daar praktisch geen hinder van, terwijl vader verschrikkelijk onder die ontberingen leed, en als er wat geld in huis kwam, was er prompt ruzie over. De een wou alles

voor voedsel uitgeven, de ander was van plan om een deel voor kleren of andere noodzakelijke dingen te besteden. Ook had moeder altijd een oude kous en deed allerlei dingen in 't geniep, die mijn vader woedend maakten.

Die twee mensen, zo verschillend van ras en karakter, waren getrouwd om hun schoonheid en uit liefde; het was een huwelijk waarin twee ongerepte mensen elkaar beminden en negen kinderen kregen. Maar voor het overige was er weinig in hun smaak en karakters wat overeenstemde, en met de armoede als ondergrond was een onoplosbare warboel het gevolg.

Nergens heb ik zo vaak over mooie dingen horen praten als bij ons thuis. Als wij ons voorstelden rijk te zijn, bespraken wij allereerst wat wij dan zouden leren, en hoe schitterend wij ons zouden inrichten. En al waren wij nog zulke hongerlijders, het eten kwam pas op de laatste plaats.

Ik herinner mij een zondagmiddag dat vader moeder wilde voorlezen. Zij had toen juist weer een kind aan de borst. Het werd hem echter onmogelijk gemaakt door de bovenburen die bezoek hadden en zich vrolijk maakten en zongen, waarbij ze met de voeten de maat stampten en met de messen tegen de glazen tikten. Vader had al een paar keer vloekend zijn boek dichtgeslagen, toen op de deur werd geklopt. Het was de buurvrouw, die mijn ouders kwam uitnodigen om de pret met hen te delen.

‘Ik zei tegen mezelf, de buren hebben nooit niks, die gaan van verveling maar lezen. Nou, als u ervoor voelt om mee te doen...’

Vader bedankte, maar een beetje uit de hoogte, met

wat minachting en ergernis omdat de buren meenden dat hij zich met zulke minne pleziertjes zou kunnen vermaken. De vrouw ging nogal beteuterd weg.

In de vrije natuur werd mijn vader door zo'n heftige vreugde overweldigd dat de tranen hem in de ogen sprongen; alles boeide hem daar, tot het gekwaak van de kikkers in de poelen toe, en als wij ze met stenen wilden gooien, zei hij: ‘Jullie verstoort het praten van de dieren, en ze kunnen zich in hun taal zo goed uitdrukken! Zij hebben net zoals wij hun gezin met kinderen, maar ze hebben vast niet zoveel ellende, anders zouden ze niet zo vrolijk zijn.’

Van na mijn negende of tiende jaar herinner ik mij niet veel meer, waar ik met plezier aan terugdenk. De tegenspoed verliet ons huis niet meer, ze groeide bij ieder nieuw kind, en het verval en de moedeloosheid van mijn ouders maakten de dagen van honger en ellende steeds talrijker.

Toen ik wakker werd, was het avond

Ik had de mazelen gehad en was op een middag uit huis ontsnapt om te kijken naar jongens die bezig waren knikkers in oude pijpekoppen te mikken, die ze in de grond hadden vastgezet. Ik stond mij te verbazen over hun schaduw die, al naar gelang hun bewegingen, lang of kort werd, en ik vroeg mij af waar die schaduw vandaan kwam en waarom hij zich zo uitrekte en inkromp. Toen voelde ik opeens een harde stomp in mijn rug en schudde iemand mij door elkaar, terwijl een stem schreeuwde:

‘Ongelukkige meid, je kon je wel de dood aandoen door uit te gaan!’

Het was ons dienstmeisje dat mij op die manier aanpakte: hoe bespottelijk het ook klinkt, wij hadden toen een dienstmeisje! Mijn moeder, die destijds nog maar vijf kinderen had, kon haar beroep van kantwerkster nog aanhouden, en omdat er op dat ogenblik erg veel opdrachten waren, had zij een meisje moeten nemen om haar in het huishouden te helpen. Dat meisje gaf mij een flink pak rammel, zoals onder het volk gebruikelijk is als een kind een zuur gezicht zet; daarna legde ze mij in mijn houten kribje dat op de grond tegen de muur stond. Ik viel in slaap, en toen ik wakker werd was het avond.

O, wat gaf dat een heerlijk gevoel van welbehagen en huiselijkheid! De kamer was goed verlicht; er brandde een lekker vuurtje in de kachel; moeder zat achter het kantkussen te werken en vader las haar uit de Duizend en één Nacht voor. Soms hield hij er even mee op om met moeder van gedachten te wisselen.

‘Kato, als wij maar eenvoudig hoefden te zeggen Sesam open u, dan zou ik je niet zo je ogen laten bederven met dat kantwerk 's avonds.’

‘Laten we blij zijn dat ik in dit stadje nog deze bestellingen heb gekregen. Bovendien houd ik van het werk. Die tressen zijn werkelijk leuk geworden; het idee ervoor heb ik gekregen toen ik de kinderen met bladeren zag spelen. Mijn patroon is goed uitgevallen en nu beleef ik er mijn plezier aan.’ En haar vingers wierpen de klosjes zó handig door elkaar dat je ze niet kon volgen.

In de kamer hing een heerlijke geur van osselever in azijn, die stond te stoven op een hoek van de kachel. Hij

zou direkt gaar zijn en dan was het ook voor mij eten geblazen. Nu en dan ging vader het deksel oplichten om te proeven, en terwijl hij de lepel zorgvuldig aflikte, zei hij: ‘Die wordt lekker, Kato.’

Ik luisterde naar vaders voorlezen, ik ademde het lekkere luchtje in en viel weer in slaap. Wie slaapt die eet ook.

Eerste uittocht

Mijn vader was wel een hele goede werkman, maar had er een slag van om zich gehaat te maken; hij liet teveel merken dat domheid en platheid hem tegenstonden. Zo moest hij weg uit het stadje om ergens anders werk te zoeken en ging naar Amsterdam, vanwaar hij al gauw aan moeder schreef dat ze moest overkomen.

‘Verkoop het oude rommeltje maar om de reis te betalen,’ zette hij in de brief, ‘hier vind je alles wat je nodig hebt.’

Moeder wist precies wat dat zeggen wou: er was van alles in de winkels, maar wij konden weer hokken tussen vier kale muren. Vader dacht altijd maar dat alles vanzelf ging, alsof we niets anders hoefden te doen dan onze handen openhouden, en dan kletste hij de grootste onzin. Moeder trok zich van zijn praatjes dus niets aan en wist van het Bureau van Onderstand onze overtocht naar Amsterdam los te krijgen.

Ze hadden voor ons en ons schamele bedoeninkje een plek weten te vinden op een schuit met een vracht koopwaar. Op een avond kwamen twee beambten van de Onderstand ons ophalen om ons aan boord te brengen.

Moeder had mijn zusje Naatje aan de borst; de beambten namen de vier andere kinderen aan de hand en waren heel vriendelijk tegen ons.

Het was laag water; we moesten een hoge ladder af en ik herinner mij nog heel goed dat we doodsbang waren voor die zwarte afgrond: een van mijn broertjes begon te gillen dat hij niet onder het water door naar vader wou, en mij ging het zoals gewoonlijk, ik deed me heel dapper voor terwijl ik intussen stond te trillen als een riet. We werden een voor een naar beneden gebracht, naar de algemene kajuit: slaapplaatsen waren er alleen voor de bemanning. Wij hadden zelfs niets om op te zitten. En van de bemanning was niets te verwachten, want die had zichtbaar het land aan dat kleine tuig dat schreeuwde, plaste en zo meer.

Het schip voer af. Wij hadden ons al op de grond laten zakken en moeder kwam nu ook bij ons zitten: ze spreidde haar rokken om zich heen en daar gingen wij op liggen, met het hoofd tegen haar schoot. Naatje was nog steeds aan 't zuigen. Ik kon niet slapen. Ik was nog maar vijf jaar, maar ik herinner mij nauwkeurig dat er een man binnenkwam die ons even met afkeer bekeek en zich toen zonder meer uitkleedde en ging liggen; elke keer als een van de kleintjes hoestte of huilde, hoorde ik hem vloeken. Toen het tegen de morgen Hep begon moeder de kinderen zo goed en zo kwaad als 't ging te wassen en aan te kleden voor de aankomst in Amsterdam.

Het Bureau van Onderstand had alleen onze verscheping betaald, net als voor vaten olie of andere koopwaar. Het had ons op de grond laten liggen als een teef met haar jongen en mijn knappe moedertje, met haar baby aan de

borst, had niet eens een kop koffie gehad, niets, helemaal niets.

Zo kwamen we, klappertandend en bleek van kou en honger, door de Amstel Amsterdam binnenvaren. Vader stond ons aan de sluizen op te wachten. Terwijl de boot aanlegde, werden wij via de loopplank naar de sluisdeuren gehesen, die maar aan één kant een leuning hadden en vader, een eeuwige waaghals, liet ons daarlangs en over de sluizen naar de kade lopen. Toen bracht hij ons langs allerlei straten, bruggen en grachten naar een doodlopende steeg, waar hij op de eerste verdieping van een bouwvallig huisje een kamer had gehuurd.

Wij kregen brood en koffie en werden toen op een hoop stro te slapen gelegd in een donker, afgesloten hok.

Lorren en afval

Ik heb dikwijls gelezen en gehoord dat de geur van een bloem of de smaak van een vrucht bij sommige mensen allerlei heerlijks uit hun kinderjaren weer voor de geest roept. Maar wat mij betreft, op een paar nietige uitzonderingen na heb ik absoluut geen herinneringen aan heerlijke of zelfs prettige dingen. Alles wat fris en zuiver aan mijn gevoelens was, werd bedorven door ellende, onwetendheid en schaamte. Het is trouwens niet wanneer ik een bloem ruik of een vrucht proef, dat een gebeurtenis uit mijn vroege kinderjaren in mijn geheugen terugkomt, maar wanneer ik Hollandse kaas eet.

Door het jaarlijks toenemende kindertal was onze ellende inmiddels nijpend geworden. Een tante van mij was

dienstbode in een groot bordeel. Zij was erg goed voor ons: 's avonds als het leven in het bordeel op volle gang was, en er niet zo precies meer op alles werd gelet, liet zij ons daar aan een zijdeurtje komen om ons de restjes te geven die de dames aan tafel niet hadden opgegeten, zoals kaaskorstjes, waarvan de smaak, die ik onlangs weer proefde, mij dat allemaal in de herinnering terugbracht als een film.

Mijn tante bracht ons ook, goed onder haar kleren verborgen, strikjes en zijden of fluwelen linten, waarmee moeder onze hoedjes optuigde; soms ook diep uitgesneden keurslijven van Schotse zij, die moeder voor ons vermaakte en waar zij ons tot verbijstering van de buren in uitdoste. Ik herinner mij bijvoorbeeld een snoezig jurkje, dat zij voor mij gemaakt had van stroken zwart-geel geruite stof, die zij aan elkaar gestikt had, elke naad verborgen onder een plooitje.

En uit al die lorren en afval steeg een zoete geur op, die wij opsnoven met een gevoel van rijkdom.

Palingkoppen en vellen

's Zaterdagsavonds als vader uitbetaald werd, gingen mijn moeder en oudste zuster hem afhalen en onderweg kochten ze dan lekkere hapjes voor bij het brood. Ik paste ondertussen op het huis en de kleintjes, die al in bed waren gestopt.

Wij woonden toen in een kelder op de Haarlemmerdijk. Als mijn moeder en zuster de deur uit waren, ging ik op de treetjes zitten die naar de straat voerden en keek naar

de mensen die voorbijkwamen. Ik zag ze van onder af; ik lag met mijn hoofd en armen op de bovenplank van de goot, die in de Hollandse steden langs de huizen liep. Nu en dan ging ik naar beneden om een van de kleintjes, die was beginnen te huilen, de speen opnieuw in de mond te steken, en dan nam ik mijn plaatsje weer in.

Veel voorbijgangers waren er niet meer. En iedere keer als de nachtwaker langs kwam, roepend hoe laat het was en zwaaiend met zijn ratel waar ik doodsangsten bij uitstond, kroop ik de kelder binnen; als hij goed en wel voorbij was, ging ik weer zitten.

Ik kreeg slaap, maar het geroep van de vrouw met gerookte paling, dat ik int de verte hoorde, deed mij steeds wakker schrikken en gaf mij hoop dat mijn ouders, als ze terugkwamen, gerookte paling of zure haring of misschien wel braadworstjes mee zouden brengen. Maar tenslotte won de moeheid het en sukkelde ik op de stoep in slaap. De nachtwaker droeg mij de kelder binnen, waar hij me tussen de andere kinderen neerlegde op het bed, of wat daarvoor doorging.

Mijn ouders hadden als stelregel dat slapen net zo goed is als eten. 's Anderendaags vonden mijn broertjes, zusjes en ik de koppen en vellen van de gerookte paling of zure haring, de restjes van de vreetpartij van de vorige avond. En die aten wij dan bij ons brood.

Tweede uittocht

Wij waren gaan wonen in Holland op z'n smalst, in de tijd dat het kanaal van Amsterdam naar IJmuiden werd

gegraven. Vader had daar werk in de stallen, maar zoals gewoonlijk hield hij het er niet uit en moesten wij opnieuw verhuizen. Hij liep naar Amsterdam, waar hij door zijn goede voorkomen meteen werk vond. Op een van de zondagen die daarop volgden kwam hij ons halen: wij hadden voor zes gulden een boerenkar gehuurd die ons 's nachts naar Amsterdam zou brengen. Hoewel wij voor de hele kar hadden betaald, had de boer het grootste deel opgeladen met spullen van hemzelf: tonnen, manden en zelfs een reusachtige winkel-koffiemolen die hij in de stad wou laten bijstellen.

En zo reden we, ongelukkig op elkaar gepakt, door de duisternis over de Hollandse slingerwegen die met gele baksteen waren geplaveid. Voorbij Haarlem sukkelden wij urenlang over een dijk. Je kon geen hand voor ogen zien en je hoorde niets anders dan het gebruis van de golven die tegen de dijkwering rolden en de schelle kreten van de nachtvogels. Elk ogenblik hield de kar stil; dan klom mijn vader eraf om te zien of we nog recht op de dijkweg stonden en om het paard, dat bang was, toe te spreken. Op de smalle streep boven op de dijk, die alleen verlicht was door een bespottelijk lantarentje dat aan de wagen hing, was het levensgevaarlijk. De kinderen gilden van angst en moeder zei (als steeds, wanneer er gevaar was) het evangelie van Johannes op: ‘In den beginne was het Woord, en het Woord was bij God en het Woord was God.’ Vader vloekte, de boer hield de kaken op elkaar.

Door een schok van de kar tuimelde de grote koffiemolen op mijn gezicht. Ik begon te brullen, maar moeder die niet kon zien wat mij overkomen was, wond zich

op en gaf mij een pak rammel zodat ik mijn mond hield. Mijn hele gezicht zwol verschrikkelijk op tot het niet veel scheelde of mijn ogen waren dicht. Toen het dag begon te worden, kon ik mijn tranen niet meer inhouden en ik zei: ‘Moeder, kijk eens, ik kan bijna niet meer zien.’

Geschrokken begon moeder te klagen dat, al hadden wij voor de hele kar betaald, de boer hem zo volgeladen had dat haar kinderen bijna vermoord werden.

In de loop van de morgen kwamen wij in Amsterdam aan op de Haarlemmerdijk, waar vader een kelder had gehuurd. Hij nam de kinderen een voor een onder de armen en liet ze zo op straat springen. Omdat mijn gezicht zo toegetakeld was, droeg hij me tot in de kelder, terwijl hij me troostte, ‘arm klein Poeske, huil maar niet meer, we mogen blij zijn dat we niet allemaal zijn verdronken.’

Non! Non!

Op de dagen dat we tussen de ellende door nog even adem konden halen, wist ik mijzelf, dankzij mijn fantasie, plezierige ogenblikken en gevoelens te bezorgen. Ik nam op zulke dagen mijn pop, mijn bikkels en mijn zak vol scherfjes porselein en aardewerk waar een bloemetje of een krulletje op stond, en liep dan naar de voorname grachten, op zoek naar een mooi huis.

De hoofdgrachten van Amsterdam vervulden mij met diepe eerbied: ik kon mij Assepoester niet anders voorstellen dan in een van die huizen uit de zeventiende of achttiende eeuw met hun dubbele hoge stoep van blauw

graniet, afgekaderd met hekken en kettingen van smeedijzer, een vorstelijke deur vol houtsnijwerk, donkergroen als het modderige water van de grachten, en daarboven het smeedwerk van het bovenlicht, uitgevoerd alsof het puur goud was. De statige bomen die zich in het water spiegelden en de schepen die er doorheen gleden alsof zij op olie voeren, gaven mij een gevoel van vrede zoals ik nooit, in geen enkel land, meer heb ondervonden.

Ik koos op een geschikte stoep een trede uit en haalde mijn zak leeg: ik legde mijn stukjes aardewerk op het steen uit als schotels op een buffet en zette mijn pop in het midden. Een onderdeel van het spel was, te dromen over wat in het huis zelf gebeurde. Ik woonde daar met de figuren uit de sprookjes van Moeder de Gans en bezat er zalen vol poppen in alle formaten, gekleed als prinsessen op centsprenten: zij hadden allemaal echt haar, ogen die open en dicht konden, en ze zeiden ‘papa’ en ‘mama’.

Of ik voer op de grachten in een blauw schip met zeilen van oranjedoek.

Wanneer ik mij voorstelde de Schone Slaapster in het Bos te zijn, gaf het bos mij nogal moeilijkheden, want ik had er nog nooit een gezien. Ik sliep dus bij voorkeur maar in het hemelsblauwe schip: het was komen aandrijven van een eiland in de Zuiderzee, en was door alle bochten van de stadsgrachten zoetjes doorgegleden tot aan de Herengracht. Daar stapte een meneer met kanten aan zijn kleren en een degen opzij in de boot, hij maakte mij wakker en bracht mij in het mooie huis waar ik op de stoep zat te spelen.

Maar eigenlijk wilde ik nog liever worden gewekt

door een blonde jonge dame, naar wie ik, als ik mijn ogen had geopend, de armen had kunnen uitstrekken.

Een enkele keer ging de deur van het huis open voor een oude dame in hoepelrok en met een luifelhoed op, het stille gezicht omlijst door gepommadeerde pijpekrullen en grijze halvemaanlokjes. Of't was een jonge vrouw, naar de laatste mode gekleed in een schoudermanteltje en een grijze rok, nauw van boven en van onderen uitlopend in een sleep die over de grond veegde. Zij had opgestoken haar met kleine krulletjes en droeg een petieterig rond hoedje dat vóór op haar hoofd stond; grote oorbellen van git bungelden omlaag en in haar hand had zij een heel klein parasolletje van groene zij met een franje, en waarvan de ivoren stok ineengeschoven was.

Meestal lieten de dames mij op de stoep m'n gang gaan, met een welwillend: 'Ben je aan het spelen, kleintje?' En de klank van hun stem en de manier waarop zij de woorden uitspraken vond ik prachtig.

Maar het gebeurde ook wel dat uit de bodendeur onder de stoep een dienstmeid naar buiten kwam in een Hchte katoenen jurk, een witte schort en pantoffels die met bloemen waren bestikt; de muts van gesteven tulle stond parmantig boven op haar knot; ze droeg voor de boodschappen een plat mandje van wit riet en probeerde in de regel mij weg te jagen of zei minstens: 'Zo, stoute meid, je bent zeker aan het spijbelen!'

Als ik mij soms ingebeeld had in het gezelschap te zijn van de mooie dames die de schitterende huizen bewoonden, dan waren zulke opmerkingen meer dan voldoende om mij in werkelijkheid terug te brengen, en bij gebrek aan beter had ik dan graag met een van die leuke dienst-

meisjes willen ruilen. Mijn bruidjesjurk van Pasen was bij lange na niet zo smetteloos als hun werkplunje, en ik raakte ook niet uitgekeken op hun mooie, blote armen waar de gezondheid van af straalde. Mijn moeder en mijn oudste zuster, nu ja, wij allemaal, hadden heel magere armen met polsjes van niks, waar zelfs de vrouwen uit onze steeg opmerkingen over maakten. Ook op de kleine hoog ingeplante borstjes van Mina hadden ze wat te zeggen en zij wensten haar met de beste bedoelingen een paar flinke hangborsten toe, die bij elke beweging meezwabberden in haar jurk.

Een keer, toen ik op een van de stoepen op de Herengracht zat, kwam een jonge vrouw het huis uit, met een meisje van mijn leeftijd bij zich, een kind van een jaar of tien. Het meisje bleef stilstaan om mijn speeltjes te bekijken; toen zocht ze met haar vingers in haar zak, nam er een geldstukje uit en wilde het mij geven. Ik kneep mijn vuisten dicht en hield ze achter mijn rug, het meisje strak aankijkend. Ze bloosde tot in haar hals en vluchtte terug naar de dame; zij sloeg de armen om haar heen, verborg haar gezichtje in haar kleren en deed snikkend haar verhaaltje. De dame bracht haar bij me en hield mij snoepjes voor die ik aannam, waarna zij zich in een vreemde taal tot het meisje richtte. Dat antwoordde in dezelfde taal: ‘Non! Non!’ terwijl zij stampvoette en de handen weghield. De dame wist haar te bepraten en nam haar ene handje, dat ze in het mijne legde.

Wij keken elkaar aan. Zij had blauwe ogen en blond krulhaar, net als ik. En ik doorzag en begreep haar op dat moment beter dan ik ooit de mensen van mijn eigen stand had begrepen, - maar als wij zo gelijk waren, waar-

om was zij dan toch volledig anders? Ik had haar gezicht kunnen openkrabben, ik was in staat geweest haar een ferme trap te verkopen om dat verschil, dat ik niet kon doorgronden en dat ik aanvoelde als iets vijandigs.

Toen ze waren doorgelopen vroeg ik mij af wat dat verschil was en waar het uit voortkwam, en volkomen te goeder trouw geloofde ik van die dag af dat de rijken van een kostbaarder makelij waren dan wij, de armen. En dat geloofde ik vooral wanneer ik ze hoorde praten en, meer nog, lachen: zij konden in woorden uitdrukken wat ik alleen maar kon ondergaan.

Maar ik had nog iets anders van die ontmoeting vastgehouden. Dat 'non! non!' van die felle maar voor mijn gevoel prachtige stem van dat meisje, leek mij het mooiste en deftigste wat ik ooit had gehoord. Wat die woorden precies betekenden wist ik niet, maar ik prentte ze in mijn geheugen en ik gebruikte ze voor de eerste keer toen Mina mij een boodschap wou laten doen inplaats van papillotten in Naatjes haar te draaien. Stampvoetend, net als het meisje, en haar stem nabootsend, antwoordde ik met een roffel van 'non! non!', waarbij ze terstond ophield met boenen en moeder met kousen stoppen.

'Lieve hemel, waar haalt dat kleine mirakel die woorden vandaan? Dat is Frans!'

'Frans?' vroeg Mina, 'waar kan ze dat nou hebben opgestoken? Dat schaap verzint maar wat woorden, zoals ze altijd van alles verzint.'

'Nee, heus, het is Frans; ik herinner mij heel goed dat toen ik klein was mijn moeder Frans zat te praten met haar broer uit Luik, en dat toen dikwijls "non, non" in het gesprek te horen was. Waar heb jij die woorden op-

gevangen?'

Ik wou niets zeggen. Mina hield stijf vol dat ik ze verzonnen had. Maar ik verzon nooit iets: de ongebruikelijke woorden die ik weleens te berde bracht, had ik allemaal echt gelezen of gehoord en kon ik tot verbijstering van de familie eindeloos herhalen. Maar nooit had ik een woord zo gebruikt als dit. Als ik iets gemeen of onrechtvaardig vond, riep ik 'non! non!'; als iemand mij m'n speelgoed afhandig wilde maken, stampvoette ik 'non! non!'; om kort te gaan, het waren voor mij dé woorden van protest geworden en ik had de betekenis ervan zo goed gevat dat ik er zeker van ben, ze nooit verkeerd te hebben gebruikt.

Op de katholieke school

Aangezien mijn vaders twee handen niet voldoende waren om voor tien mensen de kost op te halen, en mijn moeder het kantwerkstersvak had moeten opgeven nu zij acht kinderen had, was de armoede niet meer het huis uit te krijgen. Moeder schreef nu en dan aan liefdadige dames een brief om hulp, en soms kregen wij die ook.

Maar er zijn niet veel mensen die goed kunnen doen zonder zich met je zaken te bemoeien. Eén dame was er, die besloten had dat ik van de openbare school af moest en dat ik naar een katholieke school moest gaan; en zij had het recht om, als ze vijf gulden inschrijfgeld betaalde, een kind op die school te plaatsen.

De eerste keer dat ik er heen ging, had ik een jurkje van violette katoen aan, een helder wit schort voor en

een blauw lint in mijn haar. Een jonge zuster bracht mij naar de klas waar ik in zou zitten, en zei tegen de zuster die voor de klas stond: 'Dit is het meisje van mevrouw...', daarbij de dame noemend die vijf gulden had betaald. Ik schrok mij een ongeluk en keek vlug naar de meisjes, om te zien of zij het gehoord hadden. Er was er één die mij meteen met een vies gezicht bekeek, maar de anderen namen mij heel vriendelijk op. Het meisje dat achter mij zat vroeg hoe ik heette. Ik antwoordde: Keetje Oldema. Zij begon over mijn haar en in mijn hals te strelen, wat mij van hoofd tot voeten een zalig gevoel gaf, en bovendien was ik al helemaal opgetogen van al het nieuwe. Hier zouden ze mij eens niet als een paria behandelen.

Ik zou die illusie al gauw kwijtraken. Het meisje dat mij aaide, ontdekte binnen een paar sekonden de neten en luisjes onder mijn prachtige blonde krullen; ik hoorde haar fluisteren met het meisje naast haar en 'bah!' zeggen. Intussen had het meisje dat de naam van de dame had opgevangen die aan de anderen doorgegeven, en toen de school uitging behandelden ze mij al met minachting. Na een paar dagen was ik, zoals overal, het zwarte schaap. Als ik aan kwam lopen, hield iedereen zijn mond, en als ik iets zei, maakten ze mij belachelijk of liepen weg.

Het dochtertje van een schoenpoetser, dat er door de zorgen van haar moeder toch altijd netjes uitzag, had uitgevonden dat mijn vader de bekende blindeman was, die bij het Begijnhof zwavelstokken verkocht, en ze noemden mij niet anders dan 'Heldere-rooie-meneer', de woorden die hij gebruikte om de zwavelstokken aan de man te brengen. Alles in mij kwam in opstand en ik voelde mij tot in het diepste van mijn ziel vernederd.

Mijn vader díe man! En dat terwijl hij zo'n prachtige Fries was, zes voet lang, een beeld van een vent met stralende blauwe ogen en krullend haar. Die kaduke stumper van een man míjn vader! Mijn vader was zo jong en lenig dat hij in de lengte over een paard kon springen! Ik gilde van woede, ik stampvoette, ik schreeuwde tegen die meiden in, maar dat maakte ze alleen maar uitbundiger. Het eindigde met een vechtpartij; ze trokken aan mijn haar, de roofjes op mijn hoofd sprongen open en het bloed sijpelde in mijn hals.

Maar dat was nog niets, vergeleken bij de wintermisère. Vanwege de kou mochten de kinderen tussen de middag niet naar huis en dus bleven ze over. Nu waren we thuis juist in een tijd van bitter gebrek: vader had geen werk. De eerste dag had ik zogenaamd mijn boterhammen vergeten, en de zuster liet mij weggaan. Maar toen zij voor de tweede keer zag dat ik niets had meegebracht, liet ze mij bij zich komen en moest ik onze armoede wel opbiechten. De jonge vrouw, doodgoed maar zonder de minste mensenkennis, wendde zich tot de kinderen om te zeggen dat een van hun vriendinnetjes niets te eten had en dat degenen die teveel brood bij zich hadden, iets aan haar moesten afstaan.

Ik stond daar naast de zuster, bevend van schaamte en vernedering. Dan nog liever honger! Honger, die kende ik; de honger zwijgt en als je zelf ook je mond weet te houden, vernietigt hij je tenminste in stilte. Maar voor die lieve engeltjes, op wie een beroep werd gedaan, was ik zielsbang. Ik zei de zuster zo kalm als ik kon dat ik niets nodig had, dat moeder al uit was geweest toen ik naar school ging en dat ik 's avonds wel zou eten. Hoe hoog

de nood bij ons gestegen was had ik haar stilletjes toevertrouwd, maar dit zei ik hardop om door de anderen gehoord te worden.

De zuster vatte het verkeerd op. Zij beschuldigde mij van trots en leugenachtigheid en voegde eraan toe: 'Het is helemaal geen schande om arm te zijn en dat toe te geven. De andere meisjes zullen tonen dat ze beter zijn dan jij.'

Er waren erbij die me een afgeknabbeld korstje gaven. Anderen brachten mij aangebeten stukken. Ik wilde niets aannemen, vast besloten om liever van school weg te blijven dan zulke vernederingen te moeten slikken.

Bij het uitgaan van de school wachtten de meisjes mij op en begonnen mij te treiteren. Met handen en voeten verdedigde ik mij en een meisje dat mijn gezicht wou openkrabben kreeg dat betaald met een peut die zij zich heugen kon. Maar ze drongen mij tegen een muur en dreven mij in het nauw, me stompend, aan de haren trekkend en bespugend, tot een voorbijganger mij bevrijdde door de troep uit elkaar te schoppen.

Thuis smeekte ik moeder mij niet meer naar school te sturen omdat ik door mijn luizen en onze armoede toch niets anders dan mishandeling te wachten had. Zij antwoordde dat ik wel thuis móest blijven om op de kinderen te passen: zij was gedwongen om overdag de liefdadigheidsgenootschappen af te lopen om bij de bedéling te komen, omdat mijn werkeloze vader naar een andere stad was vertrokken om werk te zoeken.

Al onze arme kleintjes zijn op die manier op school behandeld. Kees en Naatje kwamen doorlopend met gehavende gezichten en in tranen thuis. Kees was zo on-

nozel, dat hij tegen degenen die zijn zusje mishandelden, zei: ‘Pas op hoor, als je mijn broertje durft slaan!’

En terwijl hij probeerde haar te verdedigen, schreide hij grote tranen.

De erwtensoep

Moeder had vier bonnetjes gekregen, voor vier porties erwtensoep. Je moest die gaan halen. Zo goed als het kon maakten wij ons enige houten emmertje schoon, dat voor alles dienst moest doen. En met een wit bord erop als deksel leek het ons heel behoorlijk. Wij hadden tot die tijd nog nooit soep gehaald en moeder zat nogal omhoog met het emmertje, dat duidelijk genoeg aantoonde waar wij heengingen. De straatjongens riepen ons na: ‘Snertemmer, snertemmer!’ Dus maakte moeder, om de drukke hoofdstraat te vermijden, een lange omweg door de steegjes met zeemanskroegen.

Bij het Lutherse weeshuis, waar de soep werd uitgedeeld, moesten wij in de rij staan. Moeder durfde niet; zij gaf mij de emmer en bleef op een afstandje wachten. Na een poosje kwam ik terug met een emmertje vol hete snert. Het had geijzeld; ik droeg grote klompen van moeder, en moest mij met mijn vrije hand vasthouden aan de kettingen van de stoep van 't weeshuis. Maar door de ijzel schoot ik onderuit, ik viel onder de kettingen door op mijn rug en de helft van de soep schoot de straat over. Ik begon te huilen; een oude man kwam mij te hulp en sjorde me overeind, grommend dat zoiets ook geen vracht was voor zo'n klein meisje. Hij stond op het punt

om mijn emmertje over te nemen, toen ik hem zei dat mijn moeder er aan kwam.

‘Je moeder? Komt die er nou pas achter?’

En moeder stond midden op de straat maar toe te kijken, vernederd en roodaangelopen van schaamte en kwaadheid, vooral toen ik naar haar gewezen had. Toen de man mij naar haar toe bracht en zijn verbazing niet onder stoelen of banken stak, wist zij niets beters te antwoorden dan: ‘Er is ook niks te beginnen met dat wicht!’

Ik was elfjaar.

Zij greep de emmer, wierp mij een woedende blik toe, en schommelend met haar weer zwangere lichaam ging zij dezelfde omweg door de hoerenstegen weer naar huis. Haar muilen klotsen zwaar door de modder. Ik volgde haar op een afstandje en wij kwamen verslagen thuis.

Tot overmaat van ramp smaakte de soep naar de emmer, die immers voor alles gebruikt werd.

Katechismus en eerste communie

Ik volgde sinds twee jaar de katechismusles om mijn eerste communie te doen, maar ieder jaar werd ik weer teruggezet naar de volgende groep omdat ik mijn les nooit kende. Het eeuwige lawaai van acht kinderen in onze enige kamer maakte het onmogelijk mijn katechismus te leren. En toch wou ik, heel beslist: niet omdat ik zo gelovig was, want de godsdienst had me nooit iets gezegd, maar ik kreeg in de gaten dat ik voor een stommeling werd aangezien en dat wou ik voor geen geld. En bovendien, ik zou op mijn communiefeest tenminste voor één

keer van top tot teen in het nieuw gestoken worden.

Ik had mezelf dus gezworen, dit jaar mijn eerste communie te doen. Om mijn les te leren koos ik een stoep aan een van de grachten uit; ik veegde met mijn rok een trede af en begon de vragen en antwoorden van buiten te leren. Dat ging perfect; ik, die van mezelf gedacht had dat ik niet kon leren, onthield antwoorden van zes of zeven regels als ik ze maar twee of drie keer herhaald had. Ik was gered. De eerste keer dat ik weer op de katechismusles kwam, overhoorde de oude pastoor alle meisjes, behalve mij. Eindelijk stak ik doodverlegen mijn vinger op.

'U vergeet mij, meneer pastoor,' zei ik.

'Kindje, je kent er nooit iets van.'

'Maar nu wel, meneer pastoor.'

'Goed, kom dan maar eens hier.'

Ik zei mijn les achter elkaar op. Toen ik ermee klaar was, nam hij me bij de kin en keek me aan.

'Je kent je les zelfs heel goed, hoe heb je dat aangelegd?'

'Ik kon thuis niet leren door het lawaai en omdat ze mij nooit met rust lieten. Nu ga ik op een stoep zitten, daar ben ik alleen en kan ik op mijn gemak leren.'

'Op een stoep? Je leert je les op een stoep? En als het regent?'

'Het heeft nog niet geregend.'

Hij schudde zijn hoofd.

Toen het wel ging regenen en zelfs sneeuwen, zocht ik een schuilplaats in de plees die destijds onder sommige Amsterdamse bruggen te vinden waren. Het duurde niet lang of ik was een van de besten van de katechismusles en wanneer de oude pastoor een beetje op wou schieten met

overhoren, koos hij me vaak uit om hem daarbij te helpen. Op een keer vroeg hij me, vier meisjes te overhoren. Daar was een Indische halfbloed bij uit de grote wereld, - als het regende werd ze met eigen rijtuig gebracht. Ze keek mij met zoveel afkeer aan, dat ik er helemaal verlegen van werd. 'Wat krijgen we nu,' scheen zij te zeggen, 'moet dat luizenkind míj overhoren?' Zij moest haar antwoorden wel opdreunen, de pastoor had het zo gezegd, maar zij deed het zo zachtjes dat ik het ternauwernood verstond. Toch zei ik, om met ere van haar af te komen:

'Het is uitstekend, juffrouw, ik zal aan meneer pastoor zeggen dat u de les heel goed kent.'

Zij trok haar donkere lippen samen en zei, 'pùùh' met zoveel minachting in die klank, dat ik ervan begon te stotteren.

Die winter werden wij uit ons huis in het slop gezet en eigenlijk moest ik de katechismus toen volgen in de kerk van onze nieuwe parochie. Maar ik wou de gekleurde heiligenplaat hebben, die je kreeg als je tien keer goed je les had gekend; ik had al zeven goede punten en de oude pastoor had beloofd dat ik een extra mooie zou krijgen, omdat hij nu wel gezien had dat ik een flink meisje was. Ik bleef dus naar mijn oude kerk gaan.

Maar uitgerekend op de dag van mijn tiende punt gaf de kapelaan katechismus en alsof dat nog niet genoeg was, stak ik mijn tong uit naar de Indische, juist toen hij zich naar ons groepje omkeerde. Hij werd kwaad en zei dat het een gebrek aan eerbied voor God was, als je je tong uitstak in Zijn huis. Voor straf liet hij me voor het hoofdaltaar neerknielen met de armen boven mijn hoofd en

een krukje in iedere hand. Toen iedereen weg was, zette ik een krukje neer, want twee was te zwaar, en met beide handen hield ik het andere zo hoog als ik kon. Maar overmeesterd door mijn verdriet dat ik mijn tiende goede punt had gemist, zette ik tenslotte ook dat tweede krukje neer, en schokkend van het huilen en vloekend als mijn vader, ging ik languit voor het altaar liggen zonder mij aan Onzelieveheer te storen.

Zo werd ik gevonden door een van de dienstboden van de pastorie. Ze vroeg waarom ik zo huilde. Ik vertelde het, en voegde eraan toe dat mijn tien punten onherroepelijk verloren waren want, om mijn eerste communie te doen, moest ik naar onze nieuwe parochie. Ze ging weg zonder een woord van troost, maar even later kwam de kapelaan binnen met een rol wit papier onder zijn toog. Hij vroeg of ik spijt had me zo oneerbiedig te hebben gedragen, en toen ik ja zei, gaf hij mij de plaat: een Sint Pieter met de sleutels van de hemel. Ik had liever een Hemelvaart van Maria gehad vanwege de bloemslingers die rond haar zweefden, maar ja, het was tenminste een zelfverdiende prijsplaat.

Op school had ik nooit een prijs gekregen omdat ik er altijd smerig uitzag, met gescheurde kleren liep en, nu ja, een morsige indruk maakte. Ook was het zo dat wij steeds moesten verhuizen als wij niet vanwege achterstallige huur op straat gezet wilden worden, en moeder liet alles zo slabakken dat het soms zes maanden duurde voor zij ons van de ene school naar de andere liet overschrijven. Ik was dan ook altijd de laatste van de klas, net als al mijn broertjes en zusjes trouwens. Toch was ik in staat alles te leren wat ze van mij wilden, en had ik voor allerlei vak-

ken aanleg. Mijn stem was zo goed, dat een van de onderwijzers altijd naast mij kwam zitten en zijn hoofd naar me toeboog als we met de hele klas moesten zingen. Met gymnastiek moesten jongens en meisjes op de ladders klimmen; maar ik, die lenig was als een kat, moest na de derde sport altijd weer naar beneden. Dan had de onderwijzer gezien hoe haveloos mijn ondergoed was, en durfde mij niet hoger te laten gaan. En toch, wat had ik er niet voor gegeven, helemaal naar boven te klauteren!

En zo ging het met alles.

De eerste communie naderde. De pastoor van onze nieuwe parochie was pas benoemd; hij blaakte van ijver, was daarbij heel fijngevoelig en goedhartig, en deed werkelijk alle moeite om van de plechtigheid iets moois te maken. Inplaats van de arme kinderen uniformen toe te wijzen, waaraan ze te herkennen waren, kwam hij met de dames van de parochie overeen om aan de moeders het geld voor de communiekleren te geven.

Moeder en ik hadden al vaak over de jurk gesproken waardoor ik als het ware getekend zou zijn, maar nu kreeg zij tien gulden en konden wij kopen wat we wilden. Ik kreeg een wit hoedje met een sluiertje om de rand, een grijze jurk met uiteengeslagen plooien die zwaar gesteven waren, zodat hij meer leek op een koker dan op een kledingstuk, laarsjes met veters van witte zijde en twee kwastjes op de voet, en handschoenen van wit garen. Een dame gaf mij wat ondergoed van haar dochtertje, zo mooi gewassen en gestreken dat het mooier was dan nieuw.

Ik had een natuurlijke krul in mijn haar, maar de avond voor de communiedag kreeg ik drie rijen papil-

lotten in, en op de ochtend zelf draaide moeder iedere krul om een stokje en maakte ze vochtig met gesuikerde koffie om ze stijf te houden; zo gebeurde het dat ik, van nature korenblond, die dag met bruin haar rondliep.

Wat later trok ik mijn kleren aan en, bevend omdat ik zo mooi was, ging ik met mijn moeder kerkwaarts. Ik liep twee passen voor haar uit, met in mijn linkerhand een uitgeplooid batisten zakdoekje en in mijn rechterhand mijn kerkboek.

Alle meisjes waren een beetje bleek door het nuchterzijn, maar voor mij betekende dat niets - ik was erin geoefend. Of we arm of rijk waren, we lieten elkaar allemaal onze jurken zien, onze schoenen en zelfs ons ondergoed. Wat mij betreft, ik was nog het meeste trots op de kwastjes op mijn schoenen en telkens lichtte ik mijn jurk weer op om ze maar te laten zien.

De pastoor had het klaargespeeld mij heel bang te maken. Hij had gezegd dat de kinderen die niet volkomen oprecht waren, op de dag van de communie zeker ziek zouden worden of bij het naderen van de communiebank dood neer zouden vallen; verder, dat wij de hostie moesten laten smelten, want als je erop zou bijten, zou het bloed uit je mond stromen.

Nu gaf ik eigenlijk niets om de godsdienst. Als sprookjes vond ik de verhalen van Assepoester en Klein Duimpje veel mooier dan die over alle mogelijke heiligen. Desondanks was ik zo bang als wat. Ik was ervan overtuigd dat God mij best zou kunnen afstraffen omdat ik mij, ondanks mijn goede bedoelingen, nog niet veel aan hem gelegen liet liggen, en terwijl ik naar het altaar liep bad ik om geloof en oprechtheid: ‘God, geef dat ik oprecht

ben als ik u zeg dat ik u liefheb; geef mij geloof, ik smeek het u!'

Ik had nog een melktand en daarachter was een nieuwe tand doorgekomen, een hele puntige, waarmee ik mij nu en dan gevoelig op de tong beet. En waarachtig, op het ogenblik van de communie klapperden mijn tanden zo heftig, dat ik bij het dichtdoen van mijn mond de hostie tegen mijn puntige tand drukte. Ik begon te wankelen en te zwaaien alsof ik dronken was; ik verwachtte het bloed uit mijn mond te zien springen, de kleren van de anderen bespatten en mijn eigen jurk bederven. En wat een schandaal zou het wezen! Ik zag me al door de pastoor de kerk uitjagen en de mensen voor mij terugdeinzen als voor een melaatse. Bovendien zouden ze ons niet meer willen helpen als vader weer eens van ons wegging. Ze zouden zeggen: 'Een van hun heeft op Onzelieveheer gebeten, laten zij maar sterven van de honger!'

Ik had de grootste moeite de anderen netjes in de rij te volgen en weer op mijn plaats te komen. In de sacristie kregen wij na afloop broodjes met koffie. Een dame nam mij in haar armen en zei:

'Ach, dat arme kind, ze valt haast flauw van de honger!

Allesbehalve - het kwam allemaal door de afschuwelijke folteringen die ik juist had doorstaan. En dat terwijl er niets gebeurd was!

Ik hoor de vlooien lopen

In een vochtig, vettig slop in Amsterdam bewoonden wij met z'n allen één vertrek. Het was een kamer waar

de zon nooit doordrong; 's winters was het een grot vol nattigheid en kou en 's zomers werden we ziek van de klamme hitte. Er was niets dan een bedstee die een eind van de grond af stond, net als in een vissersschuit, en die in een boven- en onderhelft verdeeld was, zodat je als in een kast met planken lag. Vader en moeder sliepen beneden, een paar kinderen boven, de anderen op de grond waar 's avonds een strozak op gelegd werd. In één hoek een ton die het gezin tot plee diende, in de andere vuile luiers en verder alle rommel die je in zo'n onderkomen huishouden kon verwachten. De rook van vaders pijp en de uitwaseming van tien arme mensen maakten dat je in de kamer aan één stuk door naar lucht zat te happen.

Eens op een broeiendhete nacht lag ik tussen drie andere kinderen in de bovenste helft van het bed. Zij sliepen. Ik kon niet, ik gooide mij van de ene zij op de andere, op de groflinnen beddetijk, gevuld met haverdoppen die, tot stof vergaan en met kinderplasjes doortrokken, een weke prikkelende massa waren geworden. Het linnen schuurde en brandde mijn huid; de vlooien plaagden mij om gek van te worden; ik stikte half en had oorsuizingen waardoor ik mij allerlei dingen begon te verbeelden. Zachtjes riep ik mijn moeder en zei haar dat ik niet kon slapen omdat ik de vlooien hoorde lopen.

‘Hoor je de vlooien lopen? Wat een kinderachtige meid; moet je me daarvoor wakker maken? Je houdt je mond, begrepen? Ik ben doodop en ik wil slapen.’

Ik hield mijn mond, maar werd hoe langer hoe onrustiger. Op het laatst kon ik het niet meer uithouden; ik liet mij langs het touw naar beneden glijden, kleedde mij aan en ging de straat op. Het zal zoiets van vier uur in de

morgen geweest zijn. Er was niemand op straat, de porders uitgezonderd. Dat waren mensen die voor vijf cent in de week de werklui kwamen wekken en daarbij een leven maakten waar de hele buurt van wakker schrok. Maar verder geen levend wezen te zien. De winkels op de Nieuwendijk waren dicht, alles was in rust, hemel, wat deed me dat goed!

Ik ging naar de Hoge Dijk, die een eindje het IJ inliep. De Hoge Dijk was mijn liefste wandelingetje; ik spijbelde er dikwijls met mijn zusje Naatje. Aan beide kanten klotste het IJ tegen de schoeiing, je vond er schelpen en op het einde lag een oase met bomen en wat gras waar bloemen in bloeiden. Toen ik op de dijk aankwam, gaven de frisse wind van over het water en de morgenkoelte mij zo'n gevoel van opluchting dat ik juichend de lucht door mijn longen liet stromen; ik lichtte mijn armen op en spreidde de vingers om beter te voelen hoe de wind mijn brandende huid verkoelde. Zo bleef ik een tijdje echt staan genieten en daarna liep ik verder om bloemen te plukken.

Toen ik onder de bomen kwam, verwonderde het mij dat de paardebloemen en madeliefjes die in het gras stonden, gesloten waren. Ik had nooit 's nachts bloemen gezien en kende dat verschijnsel niet; ik was zelfs zo verbaasd dat er iets als wantrouwen in mij opkwam en ik er geen enkele plukte, maar rustig op een bank ging zitten.

Nu waren er daar in de buurt mannen aan het werk. Een van hen kwam naast mij zitten en zei: ‘Zo, grote meid, ben je al aan de wandel? En waar ga je wel naar toe?’

Ik antwoordde hem dat ik naar buiten was gelopen omdat ik niet meer kon slapen, maar ik paste wel op dat

ik niet over de vlooien sprak. Daarna vroeg ik hem hoe het kwam dat de paardebloemen en de madeliefjes gesloten waren.

‘God, wat een engeltje! Die slapen, schatje, die slapen.’

Terwijl de man dat zei, tilde hij me op en zette hij me schrijlings op zijn knieën, als om paardje te rijden. Maar dat was amper gebeurd of ik voelde een schok, schoot in het gras en zag een man, die de kerel op de bank naar de keel sprong en toeschreeuwde: ‘Vuile sodemieter! Je hebt al in de gevangenis gezeten omdat je aan kleine meisjes hebt zitten prutsen, en je bent er amper uit of je begint weer! En jij, wat doe je op deze tijd buiten? Donder op!’

Dat liet ik mij geen tweede keer zeggen. Ik rende ervandoor en kwam buiten adem thuis, waar ik als een wervelwind binnenstoof. Mijn moeder werd met een schok wakker en rechtop in bed zittend gilde ze: ‘Wat is er, wat is er?’

Ik had ontzettend in de penarie gezeten, zonder te weten welk gevaar me eigenlijk had bedreigd, en inplaats van te vertellen wat er was voorgevallen, riep ik terug: ‘Moeder, weet u waarom de paardebloemen en madeliefjes 's nachts dicht zijn? Nou hè, ze slapen, net als wij.’

‘Wat, waar heb je het nou weer over? Ben je buiten geweest?’

‘Ja, naar de Hoge Dijk om een beetje op te frissen en bloemen te plukken, maar ze slapen nog.’

‘Jee, wat een kinderachtig schepsel, eerst hoort ze de vlooien lopen en nou zijn de paardebloemen in slaap. En met dat al maak je mij elke keer opnieuw wakker, en

ik ben óp, hoor je, ik ben óp! Nou, hup, naar bed en slapen.'

Ik dacht er niet aan en toen mijn arme moeder weer was ingeslapen, ging ik zachtjes naar buiten in het slop, en begon te bikkelen op het steen van de zinkput.

Teleurstelling

Ze hadden me gevraagd op een liefdadigheidsfeest voor kinderen. Er was uitdrukkelijk bij gezegd dat de moeders ons moesten brengen en halen en omdat er geen gelegenheid was de manteltjes te bergen, moesten ze de hoeden en jassen ook meenemen. Maar als moeder de kleintjes alleen moest laten om mij naar een feestje te brengen, kon ik het wel uit mijn hoofd zetten. Als ik er heen wou, dan moest ik zelf maar zien hoe ik ging. Wat me nog de meeste kopzorg kostte was mijn hoedje; ik had op een of andere manier de overtuiging gekregen dat ik weggestuurd zou worden als ze merkten dat mijn moeder er niet was om het mee te nemen. Maar ik moest en zou naar het feest: er was een tombola en stel je voor dat ik een naaidoos zou winnen, de droom van mijn leven! Want sinds mijn zesde jaar maakte ik de jurken en hoofddeksels van mijn poppen en de hoed in kwestie, de oorzaak van al mijn paniek, had ik ook zelf in elkaar gezet.

Maar goed, ik ging er die avond in mijn eentje heen, door de stromende regen. Op vertoon van mijn uitnodiging kwam ik binnen en toen ik mijn hoed had afgezet, moffelde ik hem als een dievegge onder mijn schort.

Van die avond is vooral het plezier-op-commando mij

bijgebleven. We kregen anijsmelk en gesmeerde broodjes; ze lieten ons ontelbare malen het Wien Neerlands Bloed en het Wilhelmus zingen, en op de binnenplaats, door enkele lampions verlicht, moesten we onder een zoele regen die ons deed dampen als in een Turks bad, blindemannetje en 'patertje, patertje, langs de kant' spelen. En toen kwam de tombola.

'Zijn er ook naaidozen?'

De meneer keek door de ruiten van de kast.

'Ja, zelfs verschillende.'

'O ja, ik zie ze - als ik er eens een trok!'

En ik zei tegen mezelf, om te overtuigen: 'Ik ben twaalf jaar, het is tijd dat ik een naaidoosje krijg om geen opstoppers meer op te lopen als ik moeders garen breek. En er zit van alles in, in die dozen: een vingerhoed, een schaar, gewoon alles wat je nodig hebt.'

Dan is het mijn beurt. Ik trek een briefje, de meneer vouwt het open en zegt: 'Drie prenten.' En hij zoekt drie prenten met veldslagen voor mij uit.

Het feest kon mij niets meer schelen. Voor mij was het alweer de zoveelste teleurstelling. Zodra de deur open ging, piepte ik hem, zette mijn hoed op en liep in de regen langs bruggen en grachten terug naar huis. Het was laat, wel tien uur. De prenten met de veldslagen gaf ik aan een van mijn broertjes en huilend kroop ik in bed.

Vader stelt voor ons te verlaten

De vrouw van wie ons huis was, had een scheldkanonnade ten beste gegeven omdat wij haar nog twee weken

huur schuldig waren. Daarna waren we in opgewonden toestand maar in bed gekropen: de kleine kinderen, die op de strozakken op de grond, waren al gauw ingeslapen, maar ik kon niet.

Mijn ouders lagen in de bedstee te praten. Vader stelde moeder voor om de kinderen te verlaten en zei daarbij dat de stad wis en zeker voor hen zou zorgen, en dat zij dan niet meer zoveel honger en kou zouden lijden als nu. Zijn krachten waren ten einde, zei hij, en dat terwijl hij nog maar achtendertig was. Moeder zou zonder twijfel geen kinderen meer krijgen, en dan konden ze samen nog wat van hun leven maken. Moeder antwoordde: 'Nee, de kinderen in de steek laten, nooit!'

Ik had alles van mijn bed uit gehoord. Een dolle angst greep me aan. Ik wou mijn broertjes en zusjes wakker maken om ze te waarschuwen, of mijn ouders smeken ons niet alleen te laten, maar uit angst voor een pak rammel durfde ik niet. Op mijn buik kroop ik naar de deur en ging er dwars vóór liggen om ze te verhinderen er vandoor te gaan.

Mijn ouders, die iets gehoord hadden, zwegen plotseling. Moeder zei: 'Dat is Keetje, die heeft vast iets opgevangen, na toestanden als die van vanavond doet ze geen oog dicht.'

'Ach welnee,' zei vader, 'dat zijn de ratten.' Hij riep nog: 'Keetje! Keetje!' Maar ik hield me koest. 'Ze slapen allemaal,' vervolgde hij. 'Als je wilt, kom dan morgen om twaalf uur naar de stal; dan gaan wij er van tussen. Het is betaaldag, we hebben dus een beetje geld om de boot te nemen en een flink eind weg te gaan.'

'Nee, nee, ik laat mijn kleintjes niet in de steek.'

Toen zwegen zij.

Tegen de morgen viel ik in slaap voor de deur. Moeder vond me daar toen zij opstond om koffie te maken voor vader. ‘Zie je nu wel? Ik dácht het al, zij heeft het gehoord en wou ons verhinderen weg te gaan.’

Vader sprong uit bed, kleedde zich in een ommezien aan en liep het huis uit, zonder op de koffie te wachten.

Tegen twaalven ging ik met de kleintjes schooltje spelen en zette ze daarbij allemaal in een rijtje op de drempel. Moeder ging het huis niet uit.

Helemaal gespannen wachtte ik de avond af. Toen vader eindelijk terugkeerde, wierp ik mij met een luide kreet in zijn armen. Hij tilde mij zonder iets te zeggen op en hield me onder het eten op zijn schoot. Toen streelde hij me over mijn haar, en met hese stem zei hij: ‘Keetje, ik ben vaak zo doodmoe, en als ze ons dan komen afblaffen zoals gisteravond, dan weet ik niet wat ik doe.’

‘Vader,’ zei ik, ‘mag ik vannacht tussen moeder en u in slapen? Dat vind ik zo lekker. Mag ik?’

‘Ja mijn Keetje, mijn lieve Poeske; met je pop, hè?’

‘Nee vader,’ fluisterde ik, ‘alleen met jullie twee.’

En ik was onuitsprekelijk gelukkig.

Ik ga op bezoek

Op een morgen zei moeder: ‘Keetje, je hoeft vandaag niet naar school. Je gaat vandaag op bezoek bij juffrouw Smeders en daarna moet je mijn complimenten gaan brengen aan juffrouw Rendel.’

‘Maar ze vinden het niets prettig als ik bij ze kom.’

‘Wij hebben het niet voor 't zeggen, Keetje. Ze geven ons elke keer een brood, we kunnen die bezoekjes gewoon niet nalaten.’

De families Smeders en Rendel waren buren van ons geweest.

Ik ging door de sneeuw op weg naar het andere eind van Amsterdam, waar ze woonden. Eerst naar de Smeders, die werklui waren, net als wij, zelfs van een minder slag. De man, die dokwerker was, kende geen ambacht, terwijl mijn vader een hele goede koetsier was, in dienst bij een grote stalhouder; hij had een mooie zweep met goud in de handgreep, en als hij bij trouwtjes en rouwtjes op de bok zat, droeg hij een witte das. Maar bij Smeders hadden ze maar één kind, dat de meeste tijd bij de grootmoeder thuis was, en bij ons waren er acht waar mijn vader op zijn eentje voor moest zorgen. Het was een grote vernedering voor ons om bij onze gelijken aan te moeten kloppen om liefdadigheid.

Heel verlegen deed ik mijn klompen uit, onderaan de trap, die netjes geschuurd met een krijtsopje bijna loodrecht naar boven ging. Onder het klimmen hield ik me vast aan het kabeltouw dat als leuning dienst deed. Boven klopte ik met vrees en beven aan de deur; toen ik antwoord had gekregen, deed ik hem open en stapte de kamer binnen. Juffrouw Smeders keek mee zeer koel aan.

‘Zo, ben jij het, Keetje, en nog wel met zulk weer. Pas op, je maakt de mat nog nat. Ga daar maar zitten (en ze wees mij een stoel vlak bij de deur aan) en laatje voeten hangen, want anders maak je de sporten ook nog vuil.’

‘Ja juffrouw. Mijn kousen zijn nat doordat er gaten in mijn klompen zitten.’

Zij ging door met het stijven van haar witte mutsen en van het frontje dat haar man 's zondags droeg. Haar bewegingen waren traag, maar heel precies. Zij was zoals altijd gekleed in een zwarte merinossen jurk, zes el wijd, en een jak van paars katoen, met afhangende schouders, rond het middel ingenomen en afbloezend tot haar knieën. Aan haar voeten had ze witte kousen en geborduurde pantoffels, groen met rode bloemen. Om de vrijgelaten hals droeg zij een ketting van vier strengen bloedkoraal met een slot van gouden filigraanwerk, en ook haar oorbellen waren van bloedkoraal. Zij had haar zandkleurige haar tot pijpekrullen gerold die glimmend van de pommade over haar oren heen hingen. Het onophoudelijke trillen van haar wijd-uit staande neusvleugels en de vorsende blik van haar blauwe ogen gaf mij altijd een onprettig gevoel: ik zou niet graag ruzie met haar hebben gehad.

De behaaglijke warmte van de kachel steeg me lichtjes naar het hoofd; het leek wel alsof over alles een waas hing. Elke keer als ik hier kwam bekeek ik de kamer met de lage zoldering en oranjekleurige balken met verbazing; alles was zo netjes en zo zindelijk dat ik er beduusd van werd.

Midden op de zorgvuldig geschuurde vloer lag een groot stuk zeildoek, dat geel geverfd was en aan de randen oranje. Het werd alle twee jaren overgeverfd. Overal lagen matjes; vóór en onder de voor het raam geplaatste tafel (waar ook een stuk zeildoek over hing) waren stukken kleed in allerhande kleuren neergelegd. Voor de schuiframen stonden potten geraniums, die 's zomers buiten hingen, er hingen geruite mousseline gordijnen,

door gele linten opgenomen, en in het midden pronkte een hor met blauw gaas, ‘dat de buren je het eten niet uit de mond kijken.’ Buiten de ramen waren drooglijnen gespannen, waarop bij goed weer de roodbaaien hemden van de man hingen.

Langs de met platen versierde muren stonden stoelen die in mahoniekleur waren geverfd, en in de hoek een echte mahoniehouten latafel, versierd met koperbeslag rond de sloten en met bovenop een zeilschip, gemaakt door de man, die vroeger had gevaren. Op tafel een glazen kom met een goudvis en vlak naast de stoel van de man een kwispedoor van blauw aardewerk; onder tafel twee houten stoven.

Een zoete verdoving begon mij te bevangen: de behaaglijkheid, zo in tegenstelling tot wat ik gewoon was, bracht me aan het fantaseren. Als vader die lekkere rieten leunstoel eens had, om 's avonds de benen te strekken, wat zou-d-ie het dan goed hebben, lekker onderuit gezakt en met een stoof onder de voeten om zijn kousen te drogen! Want het is wat te zeggen, met zulk weer buiten te staan om rijtuigen schoon te maken; vaders handen zijn opgezwollen als kussens en 's nachts doen de kloven hem zo'n pijn dat hij er haast niet van slapen kan. Ik kon dan op zijn schoot zitten als hij zijn pijpje rookte. De kwispedoor kon de kamer wel uit, want vader pruimde niet.

Mijn ogen dwaalden weer rond en bleven rusten bij de bedstee, in tweeën gedeeld en net als de zoldering oranje geschilderd, voorzien van paarse gordijntjes die met linten opgebonden waren; je kon het beddegoed zien liggen, de rood met wit geruite lakens en slopen

keurig gerangschikt. Onder de hoge schoorsteenmantel, afgezet met een gebloemd roze valletje, stak een langwerpige kachel naar voren, met geelkoper versierd; daarop een ketel en helemaal opzij stond de kolenemmer die van geel- en roodkoper was.

Juffrouw Smeders bracht haar dagen door met poetsen en boenen, zodat alles blonk zo hard het maar kon. De kamer was vervuld van de lucht van terpentijn en spiritus, die gebruikt werden voor het maken van was-oplossingen en andere dingen die nodig waren om alles op te poetsen. Ik werd er verlegen onder, en tegelijk had ik dolgraag in dat propere, zindelijke wereldje willen leven; alleen zou ik dan een andere moeder hebben, en Dirkje, Naatje en Keesje waren er dan ook niet meer. Nee, dan toch maar niet, voor geen goud zou ik ze willen missen! Ik kreeg een brok in mijn keel en begon druk te schuifelen op mijn stoel.

'Zit toch niet zo te wiebelen, Keetje, je maakt de mat nog kapot met de stoelpoten.'

Enkele ogenblikken lang verroerde ik mij niet. Als ze hier eens allemaal werden losgelaten? Dirk die op zijn billetjes voorthobbelde en nog niet zindelijk was - wat een troep zou dat worden! Ik zat in mijzelf te lachen, maar durfde niet te tonen wat er in mij omging.

'Hoe is het met je moeder, Keetje? Heeft zij je al verteld wanneer ze weer een kindje gaat kopen?'

'Denkt u dat moeder de kindertjes koopt, juffrouw? Ik geloof eerder dat wij ze opgedrongen krijgen! Wij hebben niet eens geld om olie voor de lamp te halen. Als ú ze kocht, nu ja, maar wij! Vader en moeder zeggen juist dat het een beproeving is, maar dat je er niks aan

doen kunt.'

Juffrouw Smeders keek me met open mond aan en antwoordde niet. Zij nam een pan van de haak, zette hem op het vuur, deed er olie in, ging vervolgens naar de bedstee om er een kom met pannekoekbeslag uit te halen die ze daar had neergezet om te laten rijzen, en begon toen pannekoeken te bakken voor het middageten. Zij liet de olie bruin worden, goot er met een pollepel het beslag in, liet het aan weerskanten lekker lichtbruin bakken, deed de pannekoeken dan op een schotel en goot er suikerstroop overheen. Daarna dekte zij de pannekoeken af met een omgekeerd bord en zette ze tussen de matras en de donzen deken om ze warm te houden. Na de vingers te hebben afgelikt zette zij twee borden op tafel, legde er messen en vorken van glanzend tin naast en plaatste er nog een schotel koude spiering bij, die knapperig bruin was gebakken: dat was voor bij de aardappelen.

O, als ze mij eens een spierinkje of een pannekoek gaf, nou, dan zou ik wel de vaat voor haar willen doen en tot de avond voor haar blijven werken. Maar zij ging naar de kast, haalde er een zwart roggebrood uit, gaf het mij zonder het in te pakken, en zei:

'Zo, maak nu maar dat je wegkomt! Mijn man komt dadelijk eten en hij houdt er niet van dat er vreemden zijn. De complimenten aan je moeder.'

'Dank u wel, juffrouw, en de complimenten aan uw man.'

Ik nam mijn klompen die bij de deur stonden, ging weer naar beneden terwijl ik me aan het kabeltouw vasthield, en door de smeltende sneeuw die weer in mijn

klompen sopte, stak ik de straat over naar onze andere vroegere buurvrouw.

Er werd verteld dat juffrouw Rendel een dame was geweest, maar beneden haar stand was getrouwd. Haar man was besteller bij een vervoerbedrijfje. Zij hadden vijf kinderen, leden beslist geen gebrek en woonden in een benedenhuis. Juffrouw Rendel deed 's morgens de huishouding en verliet 's middags strijk en zet haar huis ineen grijze keperjapon met grote crinoline en een zwarte sjaal met lila boordsel, die zij van boven met een grote camée-speld had vastgestoken. Om haar middel hield zij de sjaal onder haar samengevouwen handen bij elkaar en van achteren hing de punt tot op de grond. Zij droeg een luifelhoed van grijs satijn met paarse linten, die onder de kin waren opgestrikt en dan nog heel diep afhingen; aan weerszijden van de slapen keken peper- en zoutkrullen onder de hoedrand vandaan. Haar te grote schoenen, met lage hakken, waren van lasting en met veters opzij; ze droeg een grote zwardakense tas over de arm, had handschoenen met één knoopje aan, die bij de vingertoppen gestopt waren, en droeg een uitgevouwen witte zakdoek in de hand.

In die eerbiedwekkende dos liep juffrouw Rendel midden over straat, de buren met sierlijke knikjes naar links en rechts groetend. Zij ging haar vriendinnen van vroeger opzoeken en kwam 's avonds terug met een volgepropte tas of met pakjes weggemoffeld onder haar sjaal, en de volgende morgen kon zij haar kleine schulden betalen. Zij ontving mij heel minzaam en vroeg me of moeder al een kindje had gekocht.

‘O nee, juffrouw, zo dom zal moeder niet wezen! 't Is

een en al narigheid bij ons, op het ogenblik: kijkt u mijn klompen maar. Nee, een kindje zal ze niet kopen, en trouwens, we hebben er al acht.'

'Goed, Keetje, 't is al goed. Kom maar bij de kachel. Het is slecht weer, nietwaar, meisje?'

Zij was tenminste niet bang voor haar vloer. Ik voelde me bij haar wel meer op mijn gemak, maar de andere kamer was mooier. Hier zwierven schoenen onder de tafel, de sjaal lag over een stoel, hoeden lagen verspreid op de meubels en in de hoeken lag speelgoed. Zelf droeg zij een oude jurk vol vlekken en het haar in papillotten.

Maar op de kachel stonden aardappelen te koken en in een braadpan sisten balletjes gehakt. Er waren negen gehaktballetjes: voor ieder kind een, en voor elk der ouders twee. Als juffrouw Rendel van elk balletje een heel klein plukje afnam, kon ze er nog een maken en het aan mij geven. Het zou lekker wezen, naar de geur te oordelen. Gek hè! Hoe lukt het die mensen toch om al die lekkere dingen te krijgen? Bij ons is er nooit iets, niet op verjaardagen, niet op Sinterklaas, niet op Kerstmis, nooit en te nimmer! En bij anderen is er altijd van alles. Er gaat geen dag voorbij of er staan negen balletjes op het vuur.

De man kwam thuis om te eten, met de oudste dochter die in de leer was bij een modiste; beiden waren heel hartelijk tegen me. Toen ging juffrouw Rendel de tuin in, liet zich door de bakker die naast haar woonde een roggebrood aanreiken en gaf het mij, terwijl ze zei:

'Keetje, je hebt nog een heel eind te lopen. Ga dus maar, kindje, en wél de complimenten aan je moeder.'

Allen brachten mij vriendelijk tot aan de deur; de oudste dochter zei ook nog dat ik de groeten moest doen,

en ik ging weer terug naar het andere eind van Amsterdam, beladen met twee kilo oningepakt roggebrood.

De sneeuw viel in dichte, grote vlokken. Toen ik in ons slop kwam, was er een hele drukte onder de vrouwen die er woonden en thuis werd ik verrast door het geschreeuw van een pasgeboren kind.

Tol en vlieger

'Ik wou dat ik een tol had,' zei Dirk, 'zo groot als de waterketel, en die moest onder het draaien net zo hard brommen als duizend bijen.'

Als Dirk op de kade met zijn tol speelde, lag hij er altijd op zijn knieën naast en steunend op zijn beide handen, het hoofd over de tol gebogen, luisterde hij naar het snorren. Zijn gezicht straalde van geluk; zijn blauwe ogen verdonkerden, zijn lippen werden vochtig en heel zijn wezen was gespannen van aandacht. En als zijn tol in de gracht was gevallen, weigerde moeder hem maar zelden een cent om een nieuwe te kopen. Die nieuwe tol was dan meteen zijn grote liefde; hij verfde hem oranje met blauwe en groene strepen en ontdekte er allerlei eigenschappen in die deze tol op de vorige voorhad. Zijn liefde duurde tot het volgende ongeluk, dat hij ondersteboven van schrik, buiten adem en stotterend kwam vertellen.

Kees had het liefst een vlieger uit de bazar. 'Want die ik zelf maak,' zei hij, 'willen nooit de lucht in, de staart is altijd te zwaar. Ik vind het zo mooi als de wind er in blaast en het gaat van hoe-oe-oe! Dan is het net een

windmolen die draait, en als-ie goed de lucht ingaat, dan trekt-ie zo aan, dat je het gevoel krijgt dat hij je zal optillen. Ik heb best weleens gewild dat ik de staart van een vlieger was en voelen kon hoe dat gaat, zo hoog de lucht in!'

Heel vroeg op de zondagmorgen ging Kees naar het pothuis van de kruier Barend, op de hoek van onze gracht. Wanneer het mooi weer was en er een stevig windje stond, begon Barend zodra de zon op was zijn vliegertouw van de stok af te winden, waar het omheen gewikkeld was. In zijn schone hemdsmouwen, een broek aan die hoog aan de bretels was opgetrokken, de zwarte pet op die van voren met twee zilvermuntjes was opgesierd, met gouden ringetjes in de oren en het Goudse doorrokertje in de mond, zag hij er echt op z'n zondags uit: een mooi geroskamde ouwe knol.

Kees hield de vlieger in zijn beide handen, zo hoog als hij kon. Barend liep met het touw uit en riep dan: 'Los!'

Een na enige pogingen steeg de vlieger schokkend en slingerend de lucht in. Als hij op zekere hoogte was gekomen, gaf Barend de klos touw aan Kees en wipte met een sprong op het zinken afdak van zijn pothuis. Dan gaf Kees hem de klos terug die hij uit alle macht had vastgehouden, klom naast hem op het afdak, en terwijl zij het touw juist zo ver afwikkelden als nodig was, volgden beiden het dansende speelgoed bij het opstijgen. De hele morgen konden de man en het kind daar blijven zitten, het hoofd in de hoogte en ernstig turend naar de bewegingen van de vlieger die almaar hoger steeg met de luchtig zwierende staart er onder. Als hij heel in de hoogte verdwenen was, keken zij elkaar opgewonden aan en

blonken hun ogen van de pret.

Van tijd tot tijd vroeg Barend aan Kees om zijn Goudse doorrokertje weer aan te steken of liet hij hem de klos vasthouden, waar al het touw nu van afgewonden was, en vulde zelf zijn pruim aan, nadat hij eerst een bruine fluimstraal uitgespuugd had. Dan zwegen beiden weer, helemaal in hun beschouwingen verdiept.

Even voor twaalven gaf de vrouw van Barend een gil om hem te waarschuwen dat het eten bijna klaar was, en dan begon hij zorgvuldig het touw terug te winden. ‘Als de wind niet gaat liggen, Keesje, dan zal het van de namiddag mooi weer zijn om hem nog eens op te laten. Nu ga ik eerst eten.’

Op een dag voegde hij daar nog aan toe: ‘Zondags eten wij altijd lekker - gehakt. En wat eet jij zondags?’

Kees dacht een ogenblik na, maar wist zich geen ander vlees te herinneren dan de paardetongen, die vader soms voor een paar centen kocht naast de stal van zijn patroon. Dus hij antwoordde dapper: ‘O, wij eten zondags gekookte paardetong met aardappelen.’

Barend keek hem even wantrouwend aan. ‘Ach, snertjong, hou je opoe voor de gek, maar mij niet!’

Helemaal uit het veld geslagen keek Kees hem in 't gezicht, zonder te antwoorden. Barend ging kwaad weg, maar mompelde toch: ‘Nou, tot direct dan.’

Keesje kwam thuis, waar vaak genoeg niets te bikken viel, of hoogstens brood en slappe koffie, en vertelde ons het slecht verlopen gesprek met zijn vriend.

‘Ben je helemaal gek geworden? Heb je verteld dat we paardetong eten? Ze zullen het ons in de straat naroepen!’

Het kind wist niet dat geen mens er voor uit wil komen

dat hij paardevlees eet.

's Middags gingen Barend en Kees weer op het pothuis zitten en tot de avond toe volgden zij met opgeheven gezichten en turende blik de vlieger op zijn zwerftocht in de lucht.

Uit huis gegooid

Het was hartje winter en we hadden sinds vier weken de huur niet meer kunnen betalen. Dat betekende dat we uit de ene kamer gegooid zouden worden, die we voor een gulden per week bewoonden in een miserabel slop in Amsterdam. Mijn moeder ging op weg naar de huisbaas om hem wat zachter te stemmen, maar ze was de steeg nog niet helemaal uit, of ze kwam alweer terugrennen, waarbij haar crinoline tegen beide muren van het slop schuurde.

'Daar zijn ze, daar zijn ze!' hijgde zij.

En ja, daar kwamen drie mannen, een deurwaarder met twee helpers. Zij begonnen ons rommeltje de straat op te dragen. Vader, die vlug gewaarschuwd was, kwam aanlopen en wist toestemming te krijgen om alles door een raam op een naastgelegen binnenplaatsje te zetten. De bewoners van een huis op de Nieuwendijk, waarvan de achterdeur op het slop uitkwam, vonden goed dat een paar spulletjes en de kinderen zolang in de gang werden gebracht.

Toen onze kamer leeg was, deed de deurwaarder hem op slot. En daar zaten we toen, zonder woning, midden in de winter, met negen kinderen, waarvan één nog aan

de borst. En dat voor een schuld van vier gulden.

Toen de wieg met al het andere wat men in de gang kon bergen, binnen stond, zei moeder mij dat ik op de kleintjes moest passen en dat zij op een onderkomen voor de nacht uitging. Wat vader deed, ben ik vergeten. Moeder bleef heel lang weg. Het begon donker te worden in de gang waar ze ons, uit angst voor brand, zonder licht hadden gelaten. Een paar kinderen huilden van honger en kou, anderen vielen in een hoek op de stenen vloer in slaap. Ik wiegde de baby in mijn armen, half stervend van angst en ongerustheid. Ik begon te snikken; van tijd tot tijd riep ik om moeder, maar tenslotte durfde ik geen kik meer te geven uit angst voor de spoken, waar moeder ons van verteld had. Eindelijk kwam ze terug: alle kinderen begonnen tegelijk te schreeuwen. Geholpen door een van de dienstboden van het huis pakte moeder ons zo goed mogelijk in. Mijn broertje Hein sliep zó vast dat hij niet wakker was te krijgen, en daar zaten we lelijk mee opgescheept, want hij was te zwaar om te dragen. Wij legden hem in de wieg, waar hij de hele nacht bleef doorslapen. Als hij wakker was geworden zou hij doodsangsten hebben uitgestaan, zo alleen en opgesloten in die gang, maar hij werd niet wakker.

Moeder bracht ons naar een logement voor vissers, In een groot vertrek met vijf bedden waren er drie voor ons opengehouden: een voor vader en moeder met de baby, het tweede voor de vier jongens en het derde voor de vier meisjes.

Moeder ging een ogenblik naar beneden. Op dat moment kwam een man binnen, die in een van de andere bedden zou slapen. Hij leek me oud, en hij kwam me voor

als iemand uit een andere wereld dan de onze; ofschoon zijn kleren tot de draad versleten waren, had hij iets van een heer. Hij stond verrast stil in de kamer, nam ons stuk voor stuk even op, kwam daarna op mij toe, legde zijn hand op mijn haar dat hij begon te strelen, duwde mijn hoofd wat achterover en zei, terwijl hij me aandachtig bekeek: ‘Kijk eens, nog een paar jaartjes, nog een paar jaartjes, en dán!’

Ik had me niet vergist: hij was een heer. Hij sprak de woorden uit zoals ze in boeken stonden, die ik had gelezen: ik had al opgemerkt dat rijke mensen spreken zoals in de boeken.

‘Hoe oud ben je?’

‘Twaalf, meneer.’

‘Heb je een broekje aan?’

‘Nee.’

‘Til je jurk dan eens op, en laat je benen kijken.’

Ik was niet meer zó klein of ik rook gevaar. Ik riep om mijn moeder, die van onderaan de trap terugriep dat ik niet zo'n leven moest maken, en dat we hier niet thuis waren. De man liet zich volstrekt niet uit het veld slaan en toen moeder terugkwam, zei hij: ‘U hebt mooie kinderen, mevrouw, en dat meisje zal over een paar jaartjes heel knap zijn.’

‘Ja, mijn kinderen zijn werkelijk heel mooi,’ antwoordde zij trots. ‘Wij komen van het land; onze woning is nog niet klaar en daarom logeren we zolang hier.’

De man ging naar bed. Als hij weg was gegaan zou ik moeder het gebeurde hebben verteld, maar nu durfde ik niet.

Wij brachten de kinderen naar bed. Op dat ogenblik

kwam een visser boven, de man van het laatste bed. Hij keek ons verbluft aan en mopperde: ‘Nou, dat zal me wat moois worden, met die gebroedjes!’

Gelukkig stond er een kamerschut tussen ons en de anderen.

Ik ging naar bed en jéé wat lekker! In zo'n fijn bed had ik nog nooit gelegen. Je zakte er helemaal in weg. Er waren hele schone lakens en slopen met roodwitte ruitjes, en middenin een heerlijke zachte kuil waar ik mij in liet rollen. Het was minstens echte kapok en geen verpulverde haverdoppen zoals thuis. Voor al de kinderen was dat zo'n feest, dat je een paar ogenblikken lang overal gekir en lacherig gepiep hoorde, als in een volle vogelkooi. De visser gooide er een vloek overheen en moeder gebood ons stil te zijn, door beide handen op haar mond te leggen. Toen kwamen mijn vader en mijn oudste zuster binnen; zij gingen naar bed en vertelden aan iedereen die 't horen wou hoe lekker zij lagen.

Nu en dan moest een van de kinderen plassen of ging het kleintje huilen. Dan begon de visser meteen te mopperen en te vloeken. Maar tenslotte werd vader daar zo woedend om, dat hij uit bed sprong, met fladderend hemd de kamer instoof en hem riep dat hij maar eens op moest komen. Maar de man gaf geen asem. De oude heer zei: ‘Kom vriend, ga maar naar bed, en houd je kalm. Je hebt mooie kinderen.’

‘Mooie kinderen? Wil jij ze te eten geven? Een ramp is het, compleet een ramp; maar wat doe je ertegen? Je moet ze maar aanvaarden als ze komen.’

‘Ach, wat een eenvoud! Ga maar weer in bed, vriend, kom.’

En wij sliepen allemaal in.

Toen wij de volgende morgen wakker werden, waren de mannen weg.

Moeder bracht ons naar een kamer die zij de vorige dag gehuurd had; ze zette de kleintjes op de grond, gaf mij opdracht om op ze te passen en ging onze meubels halen. Wij gingen zo te keer dat de andere bewoners bij moeders terugkomst giftig van woede waren, dat de kamer aan een gezin met zoveel kinderen vergeven was. Het kwam erop neer dat moeder omtrent het aantal gelogen had, als gewoonlijk.

Mijn communiejurk

Het was bij ons altijd hetzelfde liedje: honger en nog eens honger. Wat moesten we verzinnen om aan eten te komen? Welke uitweg konden we bedenken? Meneer krediet was dood en er was niets, letterlijk niets meer om naar de lommerd te brengen.

'Of we moesten de jurk van je eerste communie er een dag of wat heenbrengen,' zei moeder.

'Mijn communiejurk? Maar...'

'Maar, maar! We kunnen toch niet eeuwig zonder eten blijven?'

Moeder had altijd gezegd dat ik mijn eerste communie in het blauw zou mogen doen en nu hadden wij die parelgrijze jurk met strookjes genomen, van een goedkope, harde en stijve stof. Ik haalde hem uit de kast: hij was verschoten en knap vuil, vooral op de heupen waar ik mijn handen langs gewreven had. Ik vouwde de jurk

heel voorzichtig en eerbiedig op, zodat hij niet kon kreukelen, droeg hem op mijn armen voor mij uit en ging trillend van verdriet naar de dichtstbijzijnde bank van lening.

'Ik vraag tenminste een flink sommetje,' zei ik tegen mezelf. Mijn communiejurk had voor mij een heel andere waarde dan de drie gulden vijftig, die wij ervoor betaald hadden. 'Ik vraag vier gulden, dat is niet teveel.'

Het was zaterdagavond. Er was veel volk: de een kwam zijn zondagse pak inlossen, de ander legde de meest uiteenlopende voorwerpen op de toonbank om voor de volgende dag wat geld te hebben. De joden kwamen hun sabbath-kleren, die ze de vorige dag hadden ingelost, weer belenen om hun handel voor de komende week te kunnen inslaan, en protesteerden als de bediende wat minder wilde geven dan de vorige keer, onder voorwendsel dat de kleren weer een hele dag langer waren gedragen.

Ik was aan de beurt.

'Hoeveel?'

'Vier gulden.'

De bediende maakte het pak los en hield mijn jurk met uitgestoken arm voor zich uit om hem te bekijken. Hij antwoordde koel:

'Achttien stuiver.'

Ik was een ogenblik verbijsterd en zei toen zachtjes:

'Goed.'

Hij maakte een klein rolletje van mijn communiejurk, wat me haast aan het huilen bracht.

Bij het weggaan ontmoette ik in de gang een vrouw met een paar enorme baggerlaarzen in de handen, en zij vroeg mij om die voor haar te belenen: zelf durfde ze

niet, ze schaamde zich teveel.

‘Ja, mij best; wat moet ik vragen?’

‘Vierentwintig stuiver.’

Ik weer naar het loket. Toen de bediende de laarzen goed bekeken had, zei hij: ‘Achttien stuiver.’ Ik doe de deur open en fluister de vrouw toe: ‘Achttien stuiver.’

‘'t Is al goed,’ fluistert zij terug.

‘'t Is al goed,’ antwoord ik de bediende.

De vrouw gaf me twee cent voor de moeite. Ik haastte mij naar een winkel, waar ik voor achttien stuiver brood, margarine en gemalen koffie kocht; voor mijn twee centen bestelde ik nog een plaatje van Doornroosje, twee peren en twee kandijklontjes. En helemaal in mijn schik ging ik terug naar huis.

Feestdagen

Ik vergeet nooit hoe de honger ons vooral op de feestdagen kwelde. Vader, die aan de drank was geraakt, gooide zich 's morgens vroeg al vol als hij de eerste fooien had gekregen en de rest van de dag was hij onbekwaam om zijn rijtuig te besturen. Wij leden dus gebrek door de fooien. En op zulke dagen was de ellende dubbel erg.

Toch kleedde moeder ons voor de feestdag zo goed mogelijk aan, zij nam het kleinste kind op de arm en ging met ons uit wandelen om te genieten van de lekkere geur van wat overal gegeten werd.

Vrouwen wachtten op de drempel van haar woning de familie en gasten af. Waar het lekker rook naar koffie en gesmeerde boterhammen bleef mijn moeder een

praatje maken, in de vage hoop op een uitnodiging, of alleen maar het aanbod van een kop koffie of wat dan ook; maar nee, wij werden nooit gevraagd. En dan gingen wij weer naar huis.

De oudsten snuffelden de kasten door in de hoop een verdwaalde korst brood te vinden, de kleintjes huilden en zeurden om eten; moeder zat bleek op een stoel, met de handen op de knieën en bracht geen woord uit; vader lag te snurken en verpestte de lucht met zijn dronkenmansstank.

Dan sprong moeder op, ging haastig de deur uit en kwam even later terug met ongaar brood, margarine en gemalen koffie. Zij had dan een van de talrijke kwijnende kleine kruideniertjes omgepraat, zo'n man met een voorraadje van tien gulden, die wij op die manier weer wat verder naar zijn failliet hielpen.

Wij leven van de liefdadigheid

Het was in 1870. Vader had zich het hoofd op hol laten brengen door een Duitse deserteur, die hem wijs had gemaakt dat, nu alle Duitse mannen aan het front stonden of waren doodgeschoten, in Duitsland groot gebrek aan mankracht bestond. Als er sprake was van reizen, verloor vader alle bezinning. Hij vertelde ons dus dat hij naar Duitsland ging, waar hij zonder de minste twijfel goedbetaald werk zou vinden, en dat hij ons dan over zou laten komen. Hij had zich al bij een Duits circus verhuurd om de reis gratis te hebben. Hij deed zijn spullen in een zak en ging met tranen in de ogen van ons weg.

Wij bleven na die door niets gerechtvaardigde vlucht meer dood dan levend achter, want vader had vast werk gehad en hij was nog maar net vertrokken of de Duitse deserteur nam zijn plaats in. Het was midden in de winter dat vader vertrok, en hij liet moeder met negen kinderen zonder enige hulp achter.

Moeder stapte naar de pastoor, die vrij gauw enkele dames overhaalde om iets voor ons te doen. Zij waren het er al meteen over eens, dat ik tot mijn meerderjarigheid in een liefdadigheidsgesticht zou komen. De ontsteltenis bij ons was groot. Toen moeder naar die inrichting was geweest om daar de nodige schikkingen te maken en zij daar een paar bestedelingetjes had gezien, kwam zij terug met verhalen dat die kinderen er zo bedrukt uit hadden gezien, dat ze zo diep hadden gebogen voor de moeder-overste, en zo al meer... om kort te gaan, het idee alleen al dat haar kleine Keetje zon droevig lot zou treffen kneep haar de keel dicht, en toen zij een papier moest tekenen waarmee zij alle rechten over mij afstond, weigerde zij. Nee, dan had ze liever dat ik honger met haar leed; tenslotte hadden wij wel vaker in de puree gezeten. En we waren enorm opgelucht, toen wij besloten hadden met elkaar van de honger om te komen.

In die tijd maakten wij kennis met alle liefdadigheidsinstellingen van Amsterdam. Eén ervan gaf ons elke week drie roggebroden; een andere alle veertien dagen een gulden in centen; er was altijd wel voor vijf cent slecht geld bij, maar wat deed je eraan - zonder die liefdadigheid per krummel zouden wij van honger en kou gestorven zijn. Ze gingen er trouwens van uit dat een mens door ontbering een beetje inkrimpt. Als ze bijvoorbeeld een

hemd gaven voor een kind, was het zo nauw dat het om je lichaam spande als een tweede huid; je kon de ribben er doorheen zien steken en ondanks de kou stikte je erin. En als ze je klompenmaat niet hadden, gaven ze steevast een kleinere.

We kregen ook bonnetjes voor briketten en turf. Hein en ik gingen ze aan 't andere eind van de stad halen met de slee; hij ervoor gespannen en ik duwend, zó baanden wij ons een weg door de sneeuw die tot halverwege de knieën kwam. Ook kregen we kaartjes voor erwtensoep, waarvan wij er soms een paar van de hand deden om zeep en soda voor de was te kunnen kopen.

Om zeven uur 's morgens gingen wij in de rij staan voor de deur van de ‘rijke huizen’ aan de hoofdgrachten. De knechts lieten hun afkeer van ons vuile zoodje duidelijk merken door te zeggen dat er in de grachten toch genoeg water was om ons te wassen, als we daar zin in hadden gehad. En dan kregen we bonnetjes voor erwten, bonen en gort aangereikt.

Wij waren overgeleverd aan een liefdadigheid die opzettelijk zo bekrompen mogelijk werd gehouden en waardoor wij voor altijd werden ingedeeld bij de klasse der zwervers en paria's.

In alle zes maanden dat zijn tocht door Duitsland duurde, gaf mijn vader geen enkel teken van leven. Op een zondagmorgen ging de deur open en stond hij op de drempel, zijn reiszak op de rug. Hein rende naar hem toe met een luide vreugdekreet: ‘Vader!’

Moeders houding zei: ‘Je komt ons het brood uit de mond stoten.’

Het raakte inderdaad gauw bekend dat vader terug

was, en wij kregen niets meer. Moeder had een jonge man in de kracht van zijn leven, nietwaar? En hij was heel goed in staat om te werken voor de negen kinderen die hij in de wereld had geschopt.

O, u had kwartjes!

De honger was een vertrouwde gast bij ons geworden en moeder had zelfs geleerd op een vrij gevaarlijke manier met hem om te springen.

Op een avond zaten wij rond een lekker turfvuurtje, want nadat wij om onderstand hadden gevraagd, hadden ze ons een partijtje turf toegewezen. De hele dag hadden wij niets anders te eten gehad dan een tien-centsbroodje dat mijn moeder in negenen had verdeeld. Zij had het kleintje aan de borst en wij zaten te bedenken wat voor eten wij zouden kopen als wij een gulden hadden.

Op dat moment wordt aan de deur geklopt. Ik doe open en daar staat een heer.

'Blijf maar zitten, vrouwtje,' zegt hij heel beleefd tegen moeder, 'je zit daar zó gezellig met je kinderen om het vuur - hier...'

Hij geeft mij een gulden en verdwijnt.

Ik wou er meteen mee naar de winkel gaan om de dingen te halen waarover wij gesproken hadden: brood, koffie en zure haring, maar moeder greep me vast en zei: 'Hier die gulden.'

Ik gaf hem en zij reikte mij drie kwartjes toe. Ik bekeek ze, stomverbaasd, en barstte opeens uit: 'O, u had kwartjes!'

Zij sloeg de ogen neer en kleurde.

‘Ja, weet je wel, die zes el katoen, die ik van mevrouw die-en-die heb gekregen, nou, daar ontbrak nog vier el aan om er een jurk van te maken. Op de Nieuwendijk hebben ze dezelfde stof voor een kwartje de el. Ik heb gespaard om die te kunnen kopen, en met die gulden haal ik ze morgen meteen.’

Ik bleef verbijsterd staan, en herhaalde maar: ‘O, u had kwartjes, u had kwartjes!’

‘Vooruit, rotmeid, schiet eens op, ga brood halen!’

De woekeraarster

Moeder stond mij op een geheimzinnige manier te wenken. Ik dacht eerst dat ze mij een boterham wou geven zonder dat de anderen het zagen; omdat ik zwak was, werd ik een beetje verwend. Maar toen zag ik haar met de ogen knipperen, wat bij haar altijd wou zeggen dat ze opgewonden was.

‘Luister, Keetje,’ fluisterde zij, ‘we gaan bij Koks mijn mantel, je communiejurk en vaders jas inlossen.’

‘Hebt u dan geld, moeder?’ vroeg ik al even samenzweerderig als zij.

‘Ja, ik heb gespaard.’

Sparen betekende bij ons dagen zonder brood. Maar wat had je voor keus? We konden toch niet helemaal naakt lopen - we waren het al voor driekwart.

Koks was een kruidenier die eetwaren gaf tegen onderpand. Al onze kleren waren al bij hem beleend en nu konden wij tenminste de belangrijkste inlossen. Mijn

moeder had in een grauwpapieren zakje een hoeveelheid dubbeltjes en centen, die tezamen de verschuldigde guldens volmaakten. Vrouw Koks nam het geld aan en zei, dat we maar naar de achterdeur moesten komen om de kleren in ontvangst te nemen. Maar toen wij er eenmaal waren, verklaarde ze dat zij de kledingstukken pas zou geven als wij de andere rommel ook inlosten: het was toch enkel maar goedheid van haar, dat zij ons daarop haar waren gaf.

Moeder begon te huilen, werd boos, ging dreigen; ikzelf stond erbij te snikken en vertelde tussen de uithalen door over mijn communiejurk, maar niets hielp. De woekeraarster joeg ons weg en zei: ‘Jullie kunnen toch niet bewijzen, dat je mij het geld hebt gegeven.’

Ze moesten mij in bed stoppen, de opwinding had me koortsig gemaakt. Moeder knipperde nog dagenlang met de ogen en had rode vlekken in haar gezicht. Ze mompelde woorden van wraak en krabde in de lucht alsof zij daar het gezicht van de woekeraarster voor zich zag.

Baatje

Dirk speelde met zijn tol op het ijs dat onze gracht bedekte. Hij zou zelfs zijn middagmaaltje hebben gegeven voor een paar schaatsen of een sleetje, waar hij ons allemaal op zou hebben geladen en tot 's avonds toe voortgetrokken. Maar omdat hij noch het een, noch het ander kon krijgen, stelde hij zich tevreden met zijn tol die op het ijs prachtig rondzwierde en allerlei krullen trok.

Heftige bewegingen hebben mij nooit goed gedaan en

op het ijs moest je er een hele hoop maken om niet te verstijven van kou, dus volgde ik van de wallekant af het spel van mijn broer. Het duurde niet lang of hij liep blauw aan van de kou en kreeg genoeg van een spelletje waar hij niet warm van werd. Hij gaf het op en begon glijbaantjes te maken.

Aan de overkant van de gracht kwam een vrouw aan, die iets in haar schort droeg. Toen ze bij de kant was, nam zij er een ding uit en gooide het in een bijt, die in het ijs was gehakt. Vijf maal verdween haar hand in de schort en vijf maal gooide zij iets in het water. Dirk, die er naar toe gelopen was, ving het laatste in de val op, moffelde het onder zijn trui en rende weg. Aan onze kant klom hij weer op de kade en haalde een klein grijs katje met een wit buikje uit zijn trui tevoorschijn. Het was nog maar een paar weken oud.

‘Ik heb het gered,’ hakkelde hij. ‘Kom vlug mee, dan gaan wij het warmen en melk geven.’

Thuis nam Dirk de melk pan van de kachel en goot er iets voor de kat uit. Moeder protesteerde: ‘Nee jongetje, dat gaat niet, we hebben zélf al haast nooit melk.’

‘Nee, het is alleen maar omdat hij zo geschrokken is van de val.’

‘Goed dan, voor de schrik; maar met nóg een kostganger hoef je me niet aan te komen.’

‘Ik geef hem een stukje van mijn boterham en de steeg zit vol muizen en de gracht vol ratten.’

Het poesje dronk heel voorzichtigjes, waarbij je zijn roze tongetje kon zien; toen ging het op zijn vier pootjes staan, rekte zich uit, en met een hoog ruggetje en opgestoken staart wandelde het over de tafel heen om Dirk

heel lief kopjes te geven in zijn gezicht. Dirkjes ogen straalden van trots. ‘Zie je, hij zegt dankjewel, hij weet dat ik hem gered heb, hij is mijn kat, hè?’

Hij vroeg me of het een kater of een poes was. Maar omdat het onderzoek niets opleverde, namen we uiteindelijk aan dat het wel een poes zou zijn. Ze had er het kopje tenminste voor. En Baatje, zoals Dirk haar noemde, bleef bij ons. Maar ze was van Dirk, ze ging met hem naar bed en zolang ze nog klein was, droeg hij haar in zijn pet; hij gaf haar kleine brokjes die hij van zijn brood afbeet en scheutjes melk die hij achter moeders rug kaapte.

Hij nam haar onder zijn jas ook mee uit, op zaterdagmiddag, als er geen school was en wij door Mina werden weggejaagd omdat zij niet kon schoonmaken als al die kleintjes haar voor de voeten liepen. Dan ging Dirk met mij mee naar de grote grachten, waar ik zo graag wandelde, en kozen wij een huis uit ‘voor als we rijk waren’, of wij liepen in ons spel de hoge stoepen op en af, tot de dienstmeiden ons wegjoegen.

Op een van die zwerftochten ontdekten wij achter een venster een reusachtige rode angorakat die op een blauw fluwelen kussen zat. Hij volgde met kalme blik een dikke vlieg op de ruit, en opeens richtte hij zich op zijn achterpoten op en greep het insekt met de voorpoten. Toen hij daar zo stond, wisten we gewoon niet wat we zagen: de roodbruine vacht van zijn buik glom in de zon; zijn staart die rechts van zijn lijf rustte en waarvan het topje heen en weer zwaaide, was zo dik als een kabeljauw.

Dirk nam Baatje onder zijn jas vandaan en liet haar die prachtige soortgenoot zien:

‘Kijk, Baatje, dat is ook een kat, maar hij is driemaal zo groot als jij en trouwens heel anders. Jij zou die vette vlieg hebben opgevreten - hij heeft hem alleen maar doodgemaakt. Hij bewaart zijn honger voor de zure haringkoppen waarmee hij vast wordt vetgemest, anders zou hij de vlieg stellig hebben opgeslokt. Jij en ik wachten geen moment als er iets eetbaars voor onze neus komt, we slaan het zo naar binnen. Zie je zijn staart, Baatje, en zijn ogen? Net twee gouden knikkers. En dan zijn vel! Het lijkt allemaal niks op jou, hij is heel anders, zie je, helemaal anders.’

Op dat ogenblik kwam een dienstmeid het huis uit met een bord koude aardappelen, dat ze bij een boom leegschudde voor de straathonden. Zodra ze weer binnen was, gingen wij naar de boom om Baatje bij dat onverwachte maaltje neer te zetten. Maar omdat de aardappels schoon waren, legde Dirk ze één voor één in zijn pet en iets verder, op een andere stoep, hadden wij met ons drietjes een lekker hapje.

Tegen het voorjaar werd Baatje zo dik en vet dat het een lust was om te zien. Dirk schreef het toe aan onze wandelingen langs de grachten, want sinds die aardappels hadden we vaak op zulke buitenkansjes geaasd. ‘En dan al die muizen, die haar om zo te zeggen tussen de klauwen lopen!’

Op een avond, toen mijn ouders de bedstee in wilden stappen, troffen ze daar Baatje aan, die het in 't stro zeer geriefelijk had ingericht voor zichzelf en vijf kleintjes. Dirk was stom van verbazing. Vader wou de jonkies in het riool gooien; Mina, die helemaal niet van beesten hield, stelde voor het hele nest meteen in de gracht te

kieperen. Maar omdat Dirk zo jammerde, zei moeder met een knipoogje naar de anderen, dat hij de dieren mocht houden. In een van de hoeken maakte hij op de grond een nest van zijn kleren, waar hij de kat en haar kleintjes in deponeerde; maar de morgen daarop was ze met haar hebben en houden weer naar de oude plek verhuisd zonder dat mijn ouders er iets van hadden gemerkt.

Toen wij uit school kwamen, kwam Baatje haar baasje tegemoet en vertelde hem in niet mis te verstane taal, dat haar iets ergs was overkomen:

'Boebeleboebeleboebeleboeêê! Lujujujujuhuhu! Mauwauwauwau!'

Zij sprong in de bedstee en Dirk en zij begonnen het stro te doorzoeken en alles ondersteboven te halen, maar kleine katjes ho maar!

Hij sprong op de grond. Bleek, de beide vuisten naar Mina gebald, huilde hij:

'Dat heb jij gedaan, sssodododemieter!'

Zij duwde haar weg met haar ene hand en een gemeen lachje gleed over haar domme gezicht.

In het najaar werd Baatje opnieuw dik. Dirk aaide haar over haar witte buik, wat zij met ronkend spinnen beantwoordde. Op een dag was ze weg. Dirk en ik doorzochten het hele slop, maar Baatje was en bleef onvindbaar. De huid rond Mina's knopneus begon te trillen. Toen zocht Dirk niet langer.

'Vevevevevuilak, d-dat-at-at is jouw werk, g-gemene sosososodemieter!'

Een hele tijd lang bleef Dirk ellendig stotteren.

Als wij rijk waren

Op winteravonden, als wij geen vuur of licht hadden, en wij met onze lege magen maar gauw in bed kropen om het een beetje warm te krijgen, praatten wij erover wat we zouden doen als we rijk waren. Op een avond lieten zelfs mijn ouders zich zo door hun fantasie meeslepen, dat zij er haast ruzie door kregen. Vader, die in het leger cavalerist was geweest, had raspaarden willen nemen en mij leren paardrijden; hij zei dat ik precies het goeie figuur had om paard te rijden, want een dikke vrouw is daar ongeschikt voor. Mina wou een groensatijnen jurk en laarsjes tot halverwege de knie. Ik wou een glazen kast vol poppen, gekleed in zijde en met parels in het haar; er moest één hele grote bij zijn, die de koningin zou worden. Zij zou een jurk van vlindervleugels dragen, die ik zelf met stukjes kant aan elkaar zou naaien.

‘Wel verdomd!’ schreeuwde vader kwaad.

‘Die kinderachtige meid weet van geen ophouden met die rotpoppen van haar,’ zei moeder. ‘Ik zou wel weten wat ik deed, ik zou mutsen van chenille dragen, waar de hele steeg razend over zou zijn.’

‘Moet je haar horen! Die wil de steeg razend maken, alsof we hier nog één dag langer zouden blijven, als we rijk waren!’

‘Ja, gelijk heb je... en de kinderen zouden Frans leren en pianospelen en dansen, en ik zou hun haar met de krultang opmaken. We zouden in een groot huis aan de Herengracht wonen, met een blauwe, een rode en een groene kamer.’

‘Waarom al die kleuren?’ vroeg vader.

‘Ik heb gelezen dat het in rijke huizen zo is. Je kunt het trouwens door de ramen zien ook.’

‘Zo, en hoe zou jouw kamer dan zijn?’

‘De mijne? Rood. Dat heb ik altijd al gezegd, rood. Omdat ik donker ben. Ik zou een brandende kachel bij mijn bed willen hebben en ieder uur iets lekkers eten: om acht uur chocola met beschuitjes, om negen uur een gebakken appeltje, om tien uur een boterham met gerookte paling en koffie, om elf uur zure augurkjes en een hardgekookt eitje. Nou ja, ieder uur iets lekkers!’

‘En naar gewoonte zou je geen middageten klaarmaken, zelfs al was je rijk. Altijd liflafjes, hè? Nou, ik zou een flinke pot aardappels met spek en bloedworst willen hebben, goed gebakken en flink heet. Jij, jij zou maar doorgaan met ons nooit iets behoorlijks voor te zetten. Dacht je soms dat de rijken al die piemeldingetjes eten? Wat ze eten, dat is het vlees dat je bij de slagers ziet, en ik geloof dat ze het nog rauw eten ook.’

‘Rauw vlees! Nee, daar hoef je mij niet mee aan te komen, dat eet ik van mijn leven niet.’

‘O God,’ zuchtte Hein, ‘ik wou dat we ieder maar een drie-centsbroodje hadden. Ze zijn wát groot bij de bakker om de hoek, weet u dat? Groter dan ergens anders, en als je er een op hebt, dan heb je al een flink brok in je maag.’

Wij zeiden niets meer. Vader snoot zijn neus en antwoordde toen: ‘Ja Heintje, ga nu maar slapen, jong. Morgen krijg jij je drie-centsbroodje.’

Een toen snoot hij nog eens zijn neus.

Ik plas in mijn jurk

Op een avond moest ik een gulden gaan halen bij het bureau voor liefdadigheid. Die kregen we altijd in rolletjes centen met buitenlandse muntjes ertussen, waarvan ze heel goed wisten dat wij er niks mee konden doen. Het is mij meer dan eens gebeurd dat winkeliers mij de deur uit gooiden als ik probeerde ze kwijt te raken.

Het sneeuwde en het vroor dat het kraakte; ik liep over de Prinsengracht waar ik onderweg twee jongens en een meisje van mijn eigen leeftijd tegenkwam, die ook naar het bureau van liefdadigheid gingen. Wij begonnen hard te lopen, gooiden sneeuwballen en trokken belletje aan de huizen, waarna we wegholden. Maar opeens moest ik erg nodig, en vanwege de jongens was het onmogelijk om het te doen.

Wij kwamen bij de Westerkerk, deden verstoppertje om de kerk heen en tuimelden door de sneeuw. Ik wou me verschuilen onder een kar of in een hoek maar de anderen liepen mij steeds achterna.

Het werd een kwelling voor me. Ik werd stil en kon niet meer meespelen; ik zei aan mijn vriendjes dat ik bevroor van de kou.

Op de terugweg, vlak voor dezelfde kerk, gebeurde het. Ik voelde een warme straal langs mijn benen tot in mijn klompen lopen, en daarin van mijn hielen naar mijn tenen. Mijn kleren begonnen aan mijn lijf te bevriezen; het beet en het schrijnde tot bloedens toe. Ik begon te huilen.

De sneeuw viel in dichte vlokken neer en zette zich onder mijn klompen vast als een bultige, stijve massa waar

ik maar met moeite op vooruit kwam. Thuiskomend had ik amper tijd om de deur open te doen; toen viel ik.

Vader kleedde mij uit en veegde zachtjes het bloed weg, steeds weer zeggend:

'Arm klein Poeske van mij, je vel is overal open, arm klein Poeske.'

Hij zette mij op een stoel voor de kachel en gaf mij een kop koffie die voor driekwart met drab gevuld was; maar ik kon daar beter niets van zeggen, want vader bedoelde het zo goed en werd kwaad als je dat niet goed opvatte. En daarbij, vader was zo'n knappe man en ik vond hem zo lief en zorgzaam, dat ik hem voor niets ter wereld boos had willen maken. Dus zei ik:

'Hè, wat lekker, vader, wat is hete koffie lekker als je het zo koud en naar hebt gehad.'

'Ja, vind je niet, Poeske? Ik had hem voor jou bewaard. Ik dacht : Keetje komt direct terug, ze zal het wel koud hebben en dan is niets zo goed als een kop lekkere hete koffie.'

'Ja vader, hij is heerlijk, héérlijk!'

En moedig goot ik het vettige bezinksel naar binnen.

De twee grenadiers

Om de vochtige kou in onze kamer een beetje weg te krijgen, had moeder ons speelgoed al in de kachel gestopt. Omdat zij pas tien dagen tevoren was bevallen, was ze bang een beving te krijgen, had ze gezegd.

Wij zaten te wachten op vader, die koetsier was bij een stalhouder; misschien had hij een fooi gekregen en zou-

den wij turf en koffie kunnen kopen om een beetje warm te worden. Eten, daar konden wij wel buiten, hemel ja! als we eerst maar de kou uit onze botten konden branden.

Vader kwam thuis, diep gebogen, de handen in de zakken en rillend in zijn katoenen boezeroen.

'Brrrr... 't is hierbinnen nog kouder dan buiten.'

'Heb je niets meegebracht om turf en koffie te kopen, Dirk?'

'Nee, ik had juist gedacht dat het hier wel warm zou wezen. Er zou toch een dame komen om je te helpen?'

'Is niet geweest, zeker vanwege het koude weer.'

'Had ik dat geweten, dan was ik onder de paarden gaan liggen. Wat een weer! Wat een kou! Ze hebben me vandaag niet één keer laten uitrijden, ik heb de hele dag rijtuigen moeten schoonmaken, op straat, en dan bij zo'n temperatuur. De zwijnen! Ze weten heel goed dat we geen brood op tafel hebben als ik geen fooien krijg; van hun drie gulden in de week kan ik geen huishouden met negen kinderen onderhouden.'

'Ik heb een beving die langs mijn benen naar boven kruipt,' zei moeder klappertandend, 'en in mijn toestand...'

'Godverdomme, godverdomme, dat ontbrak er nog maar aan, dat jij ziek werd. Ga het bed in, en jullie ook, kinderen; morgen wordt er weer gegeten. We moeten in elk geval eerst vuur hebben.'

Hij zocht in ons krot of er nog iets te vinden was dat branden kon, maar hij vond alleen de klompen van de kinderen. Hij gooide ze opzij en begon opnieuw te zoeken. Niets. Toen nam hij de klompen weer op, stapelde ze in het fornuis en stak er de brand in. Daarna stapte hij in bed.

‘Ik zal tegen je aan gaan liggen om je te warmen.’

De lamp ging uit bij gebrek aan olie; de klompjes brandden maar heel langzaam doordat ze kleddernat waren; maar het werd toch iets warmer in de kamer en daarmee steeg de stemming. Het was pas zes uur in de avond, dus aan slapen viel nog niet te denken. En nu we toch aan niets anders dachten dan de kou, begon mijn vader te vertellen over zijn oom Cornelis Oldema, die met Napoleon naar Rusland was geweest. Hij had de brand van Moskou meegemaakt en voor hij die stad verliet had hij zijn plunjezak gevuld met kandelaars, cibories en andere gouden voorwerpen, uit de kerken geroofd. Toen hij in Friesland terug was, had de verkoop van die dingen aan een Jood hem genoeg opgeleverd om er een boerderij en vier mooie koeien van te kopen. Die oom had gezegd: ‘Je moet niet denken dat ik die dingen gestolen heb: iederéén plunderde, de officieren net zo goed als de gewone soldaat. Alleen zijn er maar weinigen met him bullen weer thuis geraakt, zoals ik; ze zijn onderweg haast allemaal omgekomen van de kou, ze zijn door de vijand gedood of door hun kameraden vermoord om op hun beurt bestolen te worden. Ik kon als Fries nogal goed tegen de kou, maar die kleine bruine kereltjes die een onverstaanbaar taaltje spraken, stierven als ratten. De kou verstijfde ze en sneed hun tegelijk de adem en de praatjes af. Want kletsen dat ze konden! In de afschuwelijkste omstandigheden kletsten en lachten ze nóg en ze gooiden zich in de strijd of het voor hun lol was, echt wat je noemt duiveltjes. Om eten gaven ze weinig: aan een stuk brood en een ui hadden ze genoeg. Maar de kou maakte weerloze kinderen van ze. Eerst gingen hun benen

slepen, dan wreven zij hun ogen uit alsof ze duizelig waren en dan zakten ze langzaam in elkaar en vielen in slaap. Dan was het uit; wie insliep werd niet meer wakker.

Een van die kereltjes liep altijd met me op. Hij vocht tegen de verkleuming door almaar te praten en te praten. Nou, ik verstond er natuurlijk geen woord van. Na een poosje ging het over in gelispel en toen hij zich eindelijk niet meer voort kon slepen, klampte hij zich aan mij vast, brabbelend als een kind. Toen zakte hij net als de anderen in elkaar. Ik vond nog twee gouden bekers op hem.

Als ik onderweg niet gebedeld had, met mijn grote teen duidelijk zichtbaar door mijn schoen, was ik waarschijnlijk ook niet teruggekomen. Maar ze dachten dat ik een arme duvel was die geen cent bezat.'

Moeder, die warm was geworden, vertelde op haar beurt over haar oom Hannes, die op veldtocht in Spanje was geweest. Oom Hannes was een kleine Luikerwaal geweest en heel vroom, die met zovele anderen naar dat verre land had moeten trekken. Hoe verder ze liepen, hoe droger de grond werd en de mensen waren zo bruin, dat hij meende dat ze hem naar het einde van de wereld hadden gestuurd. En dat was ook zo, hij had het einde van de wereld echt gezien, zei moeder. Er werd van achter de bosjes op hem geschoten; schoten kwamen van huizen, van daken, van bomen, overal vandaan, maar geen schutter te zien. Eindelijk kwamen ze over een gele vlakte, waar het zand gloeiend heet was, bij het einde van de wereld, waar hemel en aarde bij elkaar komen in een blauwe watervlakte, zó blauw als je nog nooit gezien hebt. Zijn makkers gingen pootje baden in de hemel,

maar hij viel op de knieën, en uit eerbied doopte hij er alleen zijn handen in om met zijn natte vingers een kruisteken te maken.

Wat het meenemen van oorlogsbuit betreft, had oom gezegd dat het een land van hongerlijders was geweest waar vrouwen, zo zwart als toverkollen, veel zongen en dansten, terwijl ze zich op de heupen sloegen en stukjes hout tussen de vingers lieten klepperen. En eten en drinken zoals in ons eigen land - zelfs de rijken daarginds wisten niet wat dat was.

'Wij weten het ook niet,' besloot mijn broertje Hein.

Het sloeg tien uur bij de buren; de klompjes waren opgebrand en het werd opnieuw ijzig koud. De kleintjes uitgezonderd, slaagde niemand van ons erin de slaap te vatten, en dat terwijl de nacht nog zo lang was!

Het rooie dorp

In een dronken bui had vader, samen met een palfrenier, een oud harnas dat niet meer gebruikt werd, voor een paar dubbeltjes verkocht. De palfrenier had zich gehaast het aan de baas over te brengen, en toen hadden ze vader laten arresteren. We wisten thuis niet meer waar we moesten blijven van ontsteltenis en opwinding. Wij wilden te weten komen waar vader gearresteerd was en waar hij heen was gevoerd, maar daarbij dachten wij geen ogenblik aan de gevangenis.

Moeder en ik lieten dus het huishouden en alle kleintjes in de steek en begonnen de politiebureaus van Amsterdam af te lopen. Het was een in-droevige tocht. In het

laatste bureau, waar we totaal uitgeput verschenen, zaten de agenten rond de kachel; in haar opwinding gebruikte moeder het woord smeris, zodat zij meteen door een van hen werd afgebekt. Een ander kalmeerde hem door op mij te wijzen, en te zeggen:

'Nu ja, die naam bestaat nou eenmaal.'

Toen vertelde hij ons dat vader naar het Rooie Dorp was gebracht; zo noemde men de gevangenis in Amsterdam.

Wij kwamen snikkend thuis en toen Mina van haar werk kwam begon het huilen opnieuw, en zo ging de hele nacht met jammerklachten om.

De volgende dag was een zondag; overspannen door een slapeloze nacht vol gepieker, begon ik woedend op mijn vader te schelden: 'Tenslotte heeft hij ons die schande alleen aangedaan om weer te kunnen drinken. We durven gewoon niet meer over straat te gaan, maar wacht, de eerste de beste die mij erop aankijkt, smijt ik de gracht in. Als hij nou nog gestolen had om ons te eten te geven, maar nee, het was om jenever te kopen. Ik zal er geen traan meer om laten, 't is net goed.'

'Stil, Keetje, Dirk heeft de hele nacht liggen woelen; laat hij je niet horen, want hij slaat je half dood als hij op dat punt wordt beledigd. Maak hem niet wakker!'

'Ik slaap niet!' riep Dirk en begon te huilen.

Mina vond dat wij er geen drama van moesten maken, want tenslotte hadden wíj het niet gedaan. Toch bleven wij die ochtend thuis hokken en pas 's middags waagde de een na de ander zich de straat op. Het was stralend weer. Ik liep voorzichtig het slop uit en schoof snel langs de huizen voorwaarts, net alsof ik erge haast had. Op het

einde van de gracht kwam ik mijn beste vriendinnetje tegen, ook alleen. Eerst wou ik wegkruipen, maar haar broer zat ook in 't Rooie Dorp; hij was matroos en toen zijn vader eens geweigerd had hem geld te geven, had hij zijn uniform verkocht. Wij werden dus als het ware naar elkaar toegedreven.

'Rika,' zei ik, 'laten we op de schansen gaan wandelen.'

De schansen waren bolwerken buiten de stad die naar de gevangenis leidden. En als bij toeval kwamen wij daar terecht; wij liepen om het Rooie Dorp heen en keken spiedend naar die ramen, telkens halt houdend en luid pratend, in de hoop dat de onzen ons zouden horen. Maar nee, niets bewoog. Toen ontmoetten onze blikken elkaar en wij vielen schreiend in elkaars armen; wij riepen wanhopig de namen van onze gevangenen en de kreten 'Vader, vader!' en 'Frits, Frits!' klonken luid door ons gesnik heen. Wij vonden verontschuldigingen: vader was dronken geweest en haar broer was nog zo jong!

Na enige tijd werd vader vrijgelaten omdat zijn kruimeldiefstal, in dronkenschap gepleegd, te onbetekenend werd geacht om een vervolging te rechtvaardigen. Maar het kwaad was geschied en hij vond bij geen enkele stalhouder in de stad meer werk.

Straatverkoopster

In de dagen die op vaders gevangenneming volgden, werd de ellende nijpend bij ons. De drie gulden loon die hij per week beurde, werden altijd gebruikt om de huur en een paar dringende schulden te betalen; voor het overige

leefden wij van de hand in de tand, voornamelijk terend op zijn fooien. En nu was alles met één slag weg.

Met een oude buurvrouw overlegden wij wat ons te doen stond. Zij, en haast alle andere bewoners van ons slop, waren Duitse marskramers die met aardewerk leurden. Zij stopte drie stenen potten onder mijn schort, zei me wat die gekost hadden en wat ze moesten opleveren, en hoe ik het moest aanleggen om ze aan de man te brengen.

Bij mij uitte iedere emotie zich door beven. Ik ging dus bibberend op weg en koos de jodenbuurt om van huis tot huis te gaan en zeer verlegen mijn potten aan te bieden. Nadat iedereen geweigerd had iets te kopen, kwam er opeens een jodin die alle drie de pannen afnam. En zo koud als ik het de hele morgen had gehad, zo heet kreeg ik het nu: ik ren naar huis om opnieuw drie potten te halen en jawel, ik verkoop ze weer. Wilde vreugde! Die avond had ik een onverwachte winst van een halve gulden. Ik schreef dadelijk aan vader dat hij zich geen zorgen over ons hoefde te maken; dat ik, Keetje, ruimschoots de kost voor ons allen verdiende, en dat er weliswaar geen zolen meer onder mijn schoenen zaten, maar dat ik klompen aan zou trekken. Hij moest er alleen maar voor zorgen dat hij onschuldig werd verklaard aan de diefstal.

Nu was ik dus straatverkoopster! Al na een paar dagen had ik, geholpen door wat krediet, een handkar vol aardewerk, dat ik van deur tot deur uitventte met de kreet: ‘Koop! potten en pannen, koop!’

Daar het tegen het Joodse Pasen liep, ging ik in de Jodenbreestraat tussen de andere kooplui staan, waar de

jodinnen voor de Paas nieuw vaatwerk kochten. En zoals alle kooplui begon ik de zaak op te lichten. Als ik iemand een gebarsten pot in de handen kon stoppen, zou ik het niet laten; de christenen werden kwaad als ze het merkten en dan moest ik mij verontschuldigen, maar de joden niet. Op een dag vraagt een jodin mij een pot. Ik laat er een zien, en op het moment dat zij hem wil kopen ontdekt zij een barstje; ze zegt niets, neemt gewoon een andere. Komt er een tweede jodin aan, wie ik dezelfde pot in handen probeer te spelen, en zegt de eerste eenvoudig: ‘Die moet u niet nemen, daar zit een barst in.’ Ze werden er geen van beiden kwaad om, dat ik ze tot tweemaal toe in de boot wilde nemen. Maar waar ze allemaal boos om werden, en zó tegen mij te hoop liepen dat ik maar net tijd had om met mijn kar uit de buurt te komen, was toen zij een boterham vonden in een van de pannen die zij kosjer moesten kopen voor Pasen.

Ik maakte kennis met verschillende kleine joodse handelaartjes van mijn leeftijd, jongens die schoenveters verkochten, of oorbellen voor een dubbeltje het paar, vastgeprikt op een kartonnetje, en die zij uit alle macht schreeuwend te koop aanboden, de voorbijgangers staande houdend en ze de handel aanprijzend alsof het om de fijnste parels ging. Zij voelden zich sterk tot mij aangetrokken en hingen de hele dag om mijn kar, overigens zonder dat zij de kopers uit het oog verloren; telkens als zij er een dachten te ontdekken, sprongen zij midden op straat onder het slaken van uitroepen alsof zij een oude kennis ontmoetten.

‘Ja, daar ben ik! U koopt altijd van mij. Zoekt u zó iets? Hier, 't is geen geld!’

En dan kwamen ze weer bij mij staan praten over van alles, de handel, de dingen die we lekker vonden, en dat allemaal heel openhartig, met een inzicht dat mij trof en zonder ooit één onvertogen woord.

Wat ze ook konden, was zó opscheppen dat ik er diep van onder de indruk kwam. Een van hen zei ik eens dat ik mij erover verwonderde dat ik hem broches met glazen steentjes zag verkopen terwijl hij de week tevoren in vijgen had gedaan. Hij vertelde mij met veel drukte dat hij om de acht dagen van negotie veranderde, dat de verkoop in de buurt geen twee weken achtereen liep met hetzelfde artikel, dat je met je tijd mee moest gaan en telkens wat nieuws moest hebben. O, zij hadden zo'n knap inzicht in alles, het was allemaal zo helder en logisch en vooral, wat waren ze netjes! Ik kon mijn gevoelens absoluut niet onder woorden brengen, en was alleen erg verrast dat ik helemaal niet de beruchte jood uit de verhalen vond, waarvoor ik zo bang was geweest, dat ik mijn waren bijna niet in deze buurt had durven uitventen. Nu had ik ontdekt dat zij verreweg mijn meerderen waren!

Ik geloof ook dat mijn blonde krullen indruk op hen maakten. En dan hoorde ik ze nog tegen elkaar zeggen, niet zonder verwondering: ‘Zij begrijpt ons, wij kunnen op elkaar aan.’

Na het joodse Paasfeest ging ik verder de stad in met mijn potten. Ik dwaalde langs de grote grachten van Amsterdam, die mij altijd hadden aangetrokken door hun deftige huizen met vorstelijke stoepen, hun zoom van oude bomen met weelderige bladerkroon, hun zwartachtig groene water waar nu en dan een zeilschip stil overheen gleed, en vooral door de grote rust die alles

uitstraalde. Dat bracht me wat kalmte na het lawaai en de armoede thuis, waar de kinderen altijd huilden van honger en narigheid. Aan de grachten was alles rustig en deftig: ik kon er ook altijd een stil plekje vinden om mijzelf verhalen te vertellen of 'De Geheimen van Parijs' te lezen. Ik was daarin Fleur-de-Marie en toen Rodolphe mij als zijn dochter herkende, hoefde ik alleen maar een andere jurk aan te trekken om prinses te zijn en het bijpassende figuur, de blanke handjes en de spraak ervan te hebben. Ik zou lispelen: de rijken lispelden altijd. Ik zou mijn vader de prins ook niet aan het hoofd gezeurd hebben om naar het slop terug te mogen, zoals Fleur-de-Marie deed om terug te keren naar de stad: vooral niet, nee, ik zou hem gesmeekt hebben mijn familie er uit te halen. Prinses zijn zonder Klaasje en Keesje zou me helemaal niet aanstaan. Moeder en Mina zouden vast wél even naar het slop terug willen op de dagen dat ze nieuwe jurken droegen.

God, wat zou vrouw Segers tekeergaan! Als zij hen aan zag komen zou ze wegkruipen, en de eigenares van het huis die helemaal geen medelijden met ons heeft nu vader in de gevangenis zit, zou ook van schaamte verstommen als we weggingen en haar de achterstallige huur betaalden. Alles wat in de kamer stond zouden we achterlaten: 'Die troep nemen we niet meer mee, geef maar aan de armen,' zouden we zeggen, 'wij zijn prinsen.'

Maar door mijn dromen vergat ik de werkelijkheid niet. Op de deftige grachten verkocht ik niets; rijke mensen kopen in winkels en de bedienden gooiden met een paar scheldwoorden de deur voor mijn neus dicht. Ik ging dus terug naar de volksbuurten, waar schot in de

verkoop kwam: ‘Koop! potten en pannen, koop!’

Tussen de middag ging ik voor vijf cent schaften in het Lokaal. Alle straatverkopers, orgeldraaiers, scharensliepen, kortom alle kleinelui die hun kostje op straat ophaalden, en alle gebrekkigen, zenuwlijders en blinden kwamen daar eten. De mannen namen een bord bruine bonen met een stukje spek in 't midden inplaats van vlees; de vrouwen aten veel gort met stroop, maar de kinderen zoals ik kozen rijst met bruine suiker; 't werd je heel warm en heel proper voorgezet. Je kon ook brood en koffie krijgen voor dezelfde prijs: alles, tot een bad toe, kostte er vijf cent. De orgels, handkarren en kisten met koopwaar werden buiten gelaten en nooit werd er iets uit gestolen.

Daar ontmoette ik mijn buren, de andere pannenkooplui. Een van hen, Willem, was een jongen van mijn leeftijd. Als wij samen met onze waar liepen, hielp hij me om met mijn kar de vele Amsterdamse bruggen op te komen, wat mij te zwaar afging. Hij zei me een keer, dat hij me de aardigste vond van allemaal, en vroeg mij toen of ik ook een beetje op hem gesteld was. Ik sloeg de ogen neer en beefde. Ik zei van ja. Van toen af aan hielp hij me geregeld om de bruggen over te komen en als de verkoop goed marcheerde, kocht hij snoepjes waar hij mij de grootste helft van afstond.

Op een morgen stond Willem tussen andere kooplui uit het slop, grote jongens, mannen haast, op de Leliegracht. Ik liep aan de overkant en om bij hen te komen moest ik een hele steile brug over. Willem wilde mij te hulp schieten maar de anderen, die stonden te lachen over mijn pogingen, riepen dat hij me niet moest helpen.

Ik was al midden op de brug toen hij, uit angst door hen uitgelachen te worden, terugkeerde. De taak ging boven mijn krachten; omdat ik de draai te kort had genomen zou ik, als ik teruggleed, met kar en al in de gracht vallen; ik balde al mijn krachten samen en zo hard duwend als ik kon, kwam ik de brug over. Maar inplaats van naar de kameraden toe te gaan, liep ik recht vooruit de andere gracht op en nooit heb ik meer iets van Willem willen aannemen, geen hulp en geen snoepgoed. Ik had gemerkt dat hij laf was en zonder verdere uitleg was het gedaan tussen ons beiden. Maar hij was nog zo'n kind, dat hij er nauwelijks verdriet van scheen te hebben. Hij was ook niet fijngevoelig genoeg om het te begrijpen, 't was een goeie grote hond met een prachtige, schaterende lach.

Toen het joodse Paasfeest achter de rug was, bracht ik niet meer dan een belachelijk klein winstje mee voor de tien monden die gevoed moesten worden. Het slot van 't liedje was dat wij met de winst ook het kapitaal opaten en binnen korte tijd was alles verteerd.

Een praktische levensles

Tijdens haar laatste zwangerschap had moeder zoveel ontbering geleden, en de beproeving om in één winter twee keer uit huis te worden gezet had haar zo'n knauw gegeven, dat zij voor het eerst een stumpertje ter wereld bracht. Het was een blond meisje met een engelenkopje, dat altijd een beetje opzij hing. Wij verloren het na twee jaar.

Moeder had er zo'n verdriet van, dat niets haar kon

troosten. Wij hoorden haar heel zachtjes mompelen: ‘Mijn meisje, mijn klein meisje! Ze is gestorven van gebrek.’

Steeds begon zij tegen ons te praten over de gebaren die het kindje, dat nog niet aan praten was toegekomen, had gemaakt. ‘Weet je nog wel, Keetje, dat ze op mijn schoot aan tafel zat, dat zij toen het brood zag en wees dat ik de la open moest trekken? En hoe ze tussen alle messen toch heel goed het broodmes aan kon wijzen, dat ze mij dan triomfantelijk in handen gaf? En hoe ik, om haar te plagen, haar mijn borst voorhield inplaats van een boterham, en dat ze daarbij zo'n vies gezicht trok, omdat ze dacht aan de smaak van de mosterd die ik er op gesmeerd had om haar van de borst af te helpen? Weet je nog?’

En moeder lachte door haar tranen heen.

Toen nam zij uit een doosje een lok blond haar, waar nog neten in kleefden, ging ermee onder het dakraam van onze zolderkamer staan om de goudachtige kleur te kunnen onderscheiden, en kuste de haren snikkend.

Ten langen leste werd moeder ziek en bekommerde zich minder dan ooit om haar levende kinderen. De armendokter kwam haar bezoeken, keek ons allemaal eens aan en zei: ‘Mooie kinderen zijn jullie wel, maar jullie zijn allemaal ziek. De koorts vreet jullie op. En wat jou aangaat, vrouwtje, het is hoog tijd dat je goed verzorgd wordt. Ik zal je kinine voorschrijven en daarvan mag je dan ook een beetje aan de kinderen geven. En tja, wat kunnen we nog meer doen? Je zou eieren, vlees en wijn moeten hebben.’

Bij het woord wijn keken wij hem allen in stomme ver-

bazing aan. Wijn bij de armen! Het leek wel of die man grapjes stond te verkopen, want voor ons was het woord wijn iets wat in de wereld van de rijken thuis hoorde: wijn, rijkdom en overdaad. Hij merkte onze verbijstering op, keek ons kringetje nog eens rond, haalde de schouders op en verdween.

Het stemde ons bijna eerbiedig dat moeder een ziekte had die genezen moest worden met zoiets deftigs als wijn. Vlees en eieren hadden ons niet zo van ons stuk gebracht - we zagen om ons heen wel mensen die dat 's zondags op tafel hadden; maar wijn! Nooit van z'n leven! En we stonden er zó van te kijken, dat het eerste wat ik deed was met gloeiend hoofd naar de buren rennen om dat te vertellen.

Als mijn ouders samen iets wilden bepraten, moesten zij wachten tot ze in bed lagen en de kinderen sliepen. Aangezien ik vaak niet kon slapen, hoorde ik ze soms overleggen: ik wist dan wat ze voorhadden en deelde in hun ongerustheid.

Toen die avond het licht uitging en mijn vader dacht dat we allemaal ingeslapen waren, riep hij zachtjes: ‘Mina!’

‘Ja, vader?’ antwoordde zij.

‘Kijk eens of Keetje slaapt, die meid ligt soms hele nachten te woelen.’

Zij gaf mij een peut met de elleboog en daar ik niet bewoog, zei ze: ‘Die slaapt.’

‘Moet je horen. Jij moet in je dienst weleens wijn uit de kelder halen, niet waar?’

‘Ja, de oude vrouw kan de trap niet meer af en de zoon wil niet, dus dan word ik gestuurd.’

‘Nou, dan moest je maar eens een paar flessen wijn voor moeder meenemen.’

‘Nee, Dirk, zeg haar zoiets niet, nee, dat wil ik niet hebben,’ protesteerde moeder.

‘Stil toch!’

‘Nee, ik durf niet, vader. Nu en dan gaat de zoon naar beneden om een hele fijne fles te halen, en dan komt hij er natuurlijk achter dat er flessen ontbreken. Er liggen telkens twee rijen van zes op elkaar, en als ik een fles wegneem, ziet hij het.’

‘Je moet niet een of twee flessen wegnemen, maar een hele rij, dan merken ze het niet.’

‘En hoe moet ik die zes flessen de deur uit krijgen?’

‘Je legt ze in het kolenhok onder de steenkool en elke ochtend verstop je er twee in de vuilnisbak, die je voor de deur zet: dan zorg ik wel voor de rest.’

‘Ja, zo zou het wel kunnen,’ zei Mina na een ogenblik nadenken.

‘En zou je ook een van de broeken van de oude heer mee kunnen brengen? Hij is verlamd en draagt ze dus toch niet meer.’

‘Een broek? Hoe moet ik die meenemen? De oude vrouw geeft mij elke avond mijn twee boterhammen op het moment dat ik de deur uitga.’

‘Je moet er ook geen pakje van maken, vanzelf niet, dat zou onverstandig zijn. Je moet de broek aantrekken en de pijpen omslaan tot aan de knie. Als je ze met een speld vastzet blijven ze zitten en geen mens ziet er iets van.’

‘Ajakkes nee! Er zitten allemaal schilfers op de oude man z'n vel en hij zit er steeds aan te krabben tot zijn

huid opengaat. Ik wil niet iets aantrekken, dat aan zijn vel heeft gezeten.'

Ik voelde hoe zij naast mij lag te rillen van afschuw. Om haar weerzin te uiten gaf ze mij trappen en stompen, die me tien keer wakker gemaakt zouden hebben als ik niet al gespannen had liggen luisteren.

Vader werd niet kwaad, maar trachtte haar over te halen.

'Kom nou, wij zijn gezond. Neem mij nou, ik heb nooit wat opgedaan. Al die besmetting is maar onzin, bovendien heb ik geen kruis meer in m'n broek, over een dag of wat kan ik de deur niet meer uit.'

De volgende dag kwam vader thuis met twee flessen wijn. Eén werd er meteen opengemaakt: de wijn had een kleur, ongeveer als rodekoolnat. Vader schonk moeder een half kopje in; zij dronk het uit en trok haar mond samen alsof zij in een zure bes had gebeten. Toen liet hij er ons met een lepel van proeven, maar we trokken er allemaal vieze gezichten bij. Daarna zette hij zelf de fles aan zijn mond, dronk hem voor driekwart leeg, en met de tong klakkend zei hij: 'Geen ziertje smaak zit eraan, geef mij maar een bittertje.'

Moeder werd vuurrood en begon over te geven, en zij bleef zo beroerd dat zij de rest van de dag opgepast moest worden. De wijn raakte ook later niet bij ons in de gunst.

Toen Mina 's avonds thuiskwam, gaf zij vader een wenk; hij volgde haar in het donkere gangetje tussen de voordeur en onze kamer. Toen ze weer tevoorschijn kwamen, begon zij met een doek woest haar benen af te wrijven, roepend: 'Zijn vel schilfert, zijn vel schilfert!'

De volgende morgen kon mijn vader een mooie dikke

broek aantrekken, waarvan moeder de knopen verzet had onder koortsachtig geknipper met de ogen, en opspringend bij elk geluid van buiten.

Ik loop uit mijn dienstje weg

Zodra ik het slop binnenkwam, hoorde ik de zuivere stemmen van ons gezin, dat in koor psalmen zong. Meteen kwam er een gevoel van welbehagen over mij; ik begon te hollen en stoof de kamer binnen. De stemmen gilden even op en verstomden toen.

'Wat, ben jij daar?'

'Ja.'

'Ben je uit je dienst je weg?'

'Ja.'

'Keetje!' brabbelde een van mijn kleine broertjes en stak zijn knuistjes naar mij uit.

Ik nam hem op de arm.

'Klaasje, Klaasje, ik ben terug!'

'En ik dacht dat je zo goed te eten kreeg in je dienstje,' zei vader. 'Wanneer je goed te eten krijgt, moet je veel kunnen verdragen. Wij zaten te zingen om de honger te vergeten en je ziet, de lamp hangt scheef, de olie is zo goed als op.'

'Ik wist het, ik wist het allemaal en toch ben ik teruggekomen. De eerste dagen was ik zo uitgehongerd dat ik de borden aflikte, ik kon niet genoeg krijgen. Maar een bedelaarster ben ik óók niet, en ik vertik het om hun restjes te eten. Ik heb gezien dat ze aardappels van hun bord weer teruglegden op de schaal, en ze gaven ons

boterhammen waar ze eerst al in gehapt hadden. Nou, als ik werk, wil ik niet zo behandeld worden. Ik begrijp best dat ze geen peperkoek geven, of stukken van hun vette leverworst of allerlei andere lekkertjes die ze voor je neus op zitten te eten zonder dat je iets afkrijgt. Goed. Maar ik wil niet dat mijn boterhammen eerst op hun bord hebben geslingerd.'

'Je bent vergeten wat voor honger je hier hebt geleden.'

'O nee, vader, maar als je werkt is 't wat anders dan als je van de liefdadigheid trekt.'

'Je bent ondankbaar, meisje, je hebt het brood van je meesters gegeten en je was niet tevreden.'

'Helemaal niet, ik at het brood van mijn werk, en niet het hunne. Het is net als de werkvrouw, die stond te huilen omdat ze voor anderen moest werken. Ik zeg tegen haar: werk jij voor anderen? Ik niet, ik werk om mijn kost te verdienen. Dacht je dat ik voor die uitzuigster een emmer zou verzetten als ze mij niet betaalde? Vergeet dat maar! Ik werk dus voor mijn eigen broodje; hoe beter ik werk, hoe beter ik behandeld moet worden, en ik werk zo goed als ik kan. Ik had mijn mevrouw al gewaarschuwd en toen ze ons vanavond toch weer aardappels voorzette waar mee geknoeid was, ben ik weg gegaan zonder te willen eten.'

'Nou best, dan kun je nou naar bed gaan zonder eten, en ook weer zonder eten opstaan. Niet te geloven! Je eten hebben en dan nog niet tevreden zijn!'

'God vader, ik ga toch niet de pannen van dat ellendige oude mens uitschrapen en dan nog dankjewel zeggen? Ik werk, zij betaalt. Daarmee zijn we kiet, maar ik wil niet betaald worden met de afvalrestjes.'

‘Jaja, het is de nieuwe generatie die zo spreekt, wíj zouden het niet in ons hoofd halen.’

Ik haalde de schouders op en ging zitten. Ik nam de kleine jongen op schoot en de kat sprong op mijn schouders en bleef daar liggen. Het kleintje viel in slaap. Na een half uur steeg het bloed mij naar de slapen door het inademen van de verpeste lucht van onze kamer, maar toch beefde ik van geluk, dat ik bij de mijnen was.

Ik was ouder geworden en nu volledig aan mijn ouders ontgroeid. Ik had weinig onderwijs gehad, maar van mijn zevende jaar af, toen ik had leren lezen, verslond ik gretig ieder boek dat mij in handen kwam. In 1870 las ik op weg naar school van begin tot eind de oorlogsbulletins, die voor de winkelruiten hingen, en al die verhalen over bloedbaden namen mijn geest zo in beslag dat ik mijn aandacht niet meer bij de les kon houden. Ik heb de hele zaak Tropmann gevolgd in de kranten die schots en scheef op de reclame-schuttingen van Amsterdam waren geplakt, en zo heb ik ook hele vervolgverhalen gelezen.

Maar mijn gevoeligheid voor indrukken was vooral gerijpt door de misère, die ons dwong slim te zijn om kredieten los te peuteren, die ons achtervolgde in de wanhoop om de wekelijkse huur bij elkaar te krijgen, en in de schande wanneer schuldeisers ons uitscholden tot de buren ernaar kwamen kijken. De ene smaad na de andere had zich in mijn geheugen geprent, zoals die van de woekeraarster die het geld had gehouden, meer dan een heel weekloon, uitgespaard op het eten en de kleding van onszelf.

Dat alles had mijn karakter op een vreemde manier doen vergroeien. Ik had een grote natuurlijke kuisheid in

mij en ik bezat een gevoeligheid en een levensinzicht die ver boven mijn jaren uitgingen. Ik was voor alle werk te vinden, maar onhandelbaar als ik te maken had met iets wat mij onrecht leek. Ik was meegaand en koppig tegelijk, wat door mijn vlucht van vanavond bevestigd werd.

De lamp ging steeds lager branden. Wij gingen naar bed: mijn ouders in de enige bedstee, de negen kinderen op strozakken op de vloer. Toen ik mij daarop uitstrekte, voelde ik een lichte duizeling, zoals altijd wanneer ik op de grond ga liggen. Ik drukte Klaasjes kleine billetjes in mijn schoot en sliep zielsgelukkig in, nu ik dat kleine, geliefde kereltje tegen mij aan voelde.

'Mijn dochter, meneer Cabanel'
- Félicien Rops

Mina was uit luiheid en slapheid prostituée geworden. Zij was beland in een gesloten huis dat er heel fatsoenlijk en bescheiden uitzag en waar 's avonds heren uit de beste kringen binnenslopen. De meisjes waren er alleen 's nachts. Zij noemden de bordeelhoudster 'moeder' en moesten, nadat zij een klant ontvangen hadden, hun hoed weer opzetten en handschoenen aantrekken, alsof zij pas binnen waren gekomen.

Toen mijn zuster de habitué's had afgewerkt, die nooit tweemaal dezelfde vrouw namen, verdiende zij er niets meer. Al haar mooie jurken gingen naar de lommerd en bij ons thuis was het weer hongeren geblazen, net als vroeger, want vader die door de ontbering en de alcohol aan het eind van zijn krachten was geraakt, werkte niet

meer.

Eénmaal had mijn zuster mij naar dat huis meegenomen. Ik was toen vijftien. Ik was blond en fris, een echt fijn meisje. Veel vlees zat er niet aan mijn lijfje, maar mijn zachte huid omsloot een soepel beendergestel; ik had hoge smalle heupen, en twee borstjes als bloemknoppen die haast opengaan en waarin het sap krachtig omhoogstuwt. Instinctmatig beschermde ik ze met beide handen.

De bordeelhoudster had erop gezinspeeld dat jonkies zoals ik erg in trek waren. O, alleen maar om hun benen aan hele deftige oude heren te laten zien, meer niet! Niets om bang voor te zijn! Ik was hoogst verontwaardigd toen ik begreep wat er van mijn zuster geworden was en waar ze mij heen had gebracht, en ik schold haar voor hoer uit.

Ik had in die tijd een dienstje bij joodse diamantbewerkers die tijdens een langdurige crisis in het diamantvak ouwe-klerenkopers waren geworden. Het huishouden bestond uit een stuk of tien mensen, en dat krioelde allemaal door elkaar in één kamer met alkoof: de bedden werden 's avonds op de grond uitgelegd. Het geld dat ze verdienden ging weg aan eten, bij voorkeur zoetigheid, en aan opzichtige kleren. Ik was bij hen als kind in huis, en sliep samen met de twee dochtertjes van mijn bazen. Iedereen in huis was erg vriendelijk voor mij omdat ik tegelijk zacht en ook flink was; we gingen erg hartelijk met elkaar om. Zelfs onze luizen konden goed met elkaar opschieten. De jodenmensen hadden zwarte luizen en ik blonde, en na enkele dagen begonnen zij al te kruisen. Binnen de kortste keren hadden we allemaal zwarte en blonde luizen én bruine bastaards, maar niemand van

ons maakte zich daar druk over; we drukten ze met onze duim dood op de hoek van de tafel en hadden er een wild plezier in om ze onder onze nagels te horen knappen.

Op een sabbath-avond wou ik me juist verkleden om aan het werk te gaan, toen mijn moeder kwam. Zij vroeg de jodin of ik even een paar uurtjes weg mocht, en gaf als reden op dat mijn oom uit Duitsland was overgekomen en me voor zijn vertrek graag nog wou zien. De leugen lag er voor mij dik op. Beneden aan de trap stond Mina te wachten, echt hoerig opgedoft, de haren kort geknipt en met de krultang gefriseerd als die van een circusartist en haar domme gezicht volgesmeerd met witte poeder en rouge. Ik werd kwaad en zei dat ik bij het huis van mijn baas niet te schande gemaakt wou worden. Zij antwoordde dat ik eerder gevleid moest zijn, dat zo'n mooi geklede zuster mij op kwam zoeken.

'Jawel, maar wie je hoerenmanieren ziet, en de clownskop die jij je hebt aangemeten, weet meteen wat die mooie jurk betekent. Maar wat is er aan de hand? Wat is dat voor praatje over een oom die me zien wil?'

'Hoor eens,' zei moeder, 'Mina verdient niks meer, al haar kleren staan bij Ome Jan. Wij sterven van de honger. Er is een ouwe heer die je benen wil zien.'

'O nee, daar hoef je bij mij niet mee aan te komen!'

'Ik heb je vooruit gezegd, met dat wicht is niets te beginnen. Maar het moet, vooruit, de kleintjes zijn ziek van de honger.'

Ik kreeg een dichte voile voor om mijn kindergezichtje te verbergen en mijn zuster nam mij mee. Ik droeg een licht katoenen jurkje, dat onder het vuil zat doordat ik de hele sabbath-dag met de kinderen op stoe-

pen had zitten spelen. Op mijn hoofd droeg ik een oude dameshoed, door mijn bazin afgedankt, een opzichtig geval waar de bordeelhoudster niets van moest hebben. Zij was bang dat de klant zou denken dat ik al in het leven zat. Ze zei telkens weer: 'Wat een prachthoed! Heb je die geleend om hierheen te komen?' Ze hield zo aan, dat de klant tenslotte op geprikkelde toon zei: 'Ach nee, dat lor zal wel van haarzelf zijn!'

Het was een man van tussen de vijftig en de zestig, mager en met een deftig uiterlijk. Koortsachtig betastte hij mijn lichaam en riep daarbij:

'O wat lief! O wat lief!'

Mijn ongewassen lichaampje en mijn krullen vol luizen schenen meer indruk op hem te maken dan wanneer ik doortrokken was geweest met reukwatertjes en omhangen met kant; maar de grootste aantrekkelijkheid voor hem was ongetwijfeld de smart die ik leed.

Voor hij wegging, gaf hij me een paar gulden en zei nog eens: 'O wat lief! O wat lief!'

Mijn zuster wachtte mij op. Toen ik haar zei wat er voorgevallen was, antwoordde zij:

'Dat wist ik wel. Nu kun je mij niet meer voor hoer uitschelden.'

Wij kwamen moeder tegen op de brug van onze gracht. Zij had rode vlekken op de wangen en knipperde angstig met haar ogen. Ik gaf haar het geld; zij wierp mij een klaaglijke blik toe, die ik ontweek.

Terug bij de joden, ging ik de afwas van de sabbath doen.

Derde uittocht

Na een reeks van jaren vol gruwelijke honger moesten wij ook Amsterdam verlaten. Ditmaal gingen wij naar België. De stad betaalde de verhuizing. Weer werden wij 's avonds op een boot ingescheept. Het bederf waarin ik vijftien jaar was geworden, had mij een scherpte van geest gegeven waardoor ik mij de omvang van onze ellende volledig bewust was, - en ik hield van Amsterdam. Toen wij onder de brug van de Hogesluis in de Amstel doorvoeren en wij de stad achter ons lieten, werd ik bleek en ik klappertandde alsof ik de koorts had.

De boot werd bevolkt door een verdacht gezelschap. Een man en een vrouw die aan één stuk door ruzie maakten, werden midden in de nacht van boord gezet op een sluis, vanwaar zij de kapitein nog een tijdje bleven uitschelden. In de gezamenlijke ruimte zaten verschillende passagiers te kaarten en met dobbelstenen te spelen. Ze hadden allemaal wat teveel op; de reuk van tabak en alcohol en een flauwe lucht die ik niet thuis kon brengen, verpestten de atmosfeer. Een dronken man had een hele bank in beslag genomen; hij lag op zijn rug en sloeg allerlei wartaal uit, waarbij hij zich hard met de vuisten op het hoofd bonkte; zijn adem stonk zo naar drank dat je er misselijk van werd. Onze kinderen sliepen op hoeken van banken; Mina liet zich door een van de stokers aanhalen en moeder en ik zaten in een hoekje op de grond tegen elkaar aangedrukt, bevend en te bang om te slapen.

Wij kwamen 's morgens in Rotterdam aan, waar politie-agenten ons stonden op te wachten; zij spraken moeder aan en vroegen ‘of zij die vrouw was’. Ik voelde mij

door die manier van spreken zo beschaamd dat ik, toen wij de loopplank overgingen, luid tot een van hen zei: ‘Ze zullen nog denken dat wij misdadigers zijn!’

‘Nee, kindje,’ antwoordde hij, ‘die behandelen wij zo niet.’

Nou, dat stelde mij een beetje op mijn gemak. Toen zij ons naar een schuit brachten die op Antwerpen voer, bleken zij trouwens heel vriendelijk te zijn.

Moeder had een voorraad oudbakken broodjes ingeslagen, die voor minder werden verkocht. Hein kwam me opgetogen vertellen dat hij reizen wát prettig vond, omdat je dan tenminste goed te eten kreeg; hij had wel vier broodjes gehad. Ik had zelf niets gegeten: mijn keel was dichtgeknepen en mijn maag ook. En bij ons werd nooit gevraagd of je soms trek had - je kreeg alleen wat als je erom vroeg.

In de sluizen van Hansweert kwamen Zeeuwse vrouwen aan boord om kersen te verkopen. En daar zou ik wel graag wat van gegeten hebben, van die kersen, als ik een paar centen had gehad om ze te kopen. Ik had de Zeeuwse dracht nog nooit gezien en was meteen verrukt over de mooie kanten muts met de grote vleugels en de gouden versiering aan weerskanten van de slapen. Maar het meest bewonderde ik de rijke bloedkoralen ketting en het lijfje met geborduurde bloemen erop, langs de schouders afgezet met een zwart fluwelen stuk. Ik had best een Zeeuwse boerin willen zijn om zo gekleed te kunnen gaan; zelfs de massa rokken die uitstonden als een klok, vond ik mooi. Terwijl een van de vrouwen de ladder naar de sluis weer opging, woei haar rok op zodat je kon zien dat zij geen broek aan had. En lachen dat de

mensen deden! Mij ergerde vooral het lachen van de vrouwen aan boord, waarbij mijn zuster Mina die zich op kersen had laten trakteren. ‘Vuile rotmeid!’ siste ik haar toe.

Aan de kade in Antwerpen werden we opgewacht door vader. De stad, waar in die tijd niets te doen was, stond me allesbehalve aan. Het Vlaams dat de mensen er spraken, leek mij het grofste taaltje dat ik van mijn leven gehoord had. Een goedgeklede dame zei tegen een kind: ‘Vooruit, vooruit of ik sla je op je gat!’ Ik zag grote meisjes die zonder enige schaamte op straat gingen zitten om haar behoefte te doen, en haar rokken hoger optrokken dan nodig was. Nou, als dat België was! Ik vroeg waar de grachten waren - ik kon mij geen stad zonder grachten voorstellen.

‘Die zijn er niet,’ zei vader, ‘of alleen in de rosse buurt, en wát voor grachten dan nog!’

Geen grachten ook. Alles in die stad stond mij tegen.

Wij laadden onze spullen op een handkar die Hein en ik voortduwden tot ergens in een buitenwijk.

Ditmaal had vader zelfs geen moeite gedaan om een woning voor ons te zoeken. Een vriendelijke herbergier bij wie hij onderdak had gevonden, stond ons toe op zijn zolder te slapen.

‘Alleen heeft de schoenmaker van het eerste verdiep hier zijn werk plaats,’ zei de vrouw ons.

Wij legden stro op de vloer en daar lagen we, allemaal met hoofdpijn, vlak bij de schoenmaker die mijn zuster en mij met begerige ogen aankeek en die van 's morgens vijf uur afhard op het leer hamerde.

De hoedenfabriek

Ik was zeventien. Wij woonden in een arbeiderswijk in Brussel. Wij kenden geen woord Frans en zelfs het taaltje van de marollen verstonden wij niet, wat het ons allen, vader op de eerste plaats, onmogelijk maakte om behoorlijk werk te vinden.

Een jonge vrouw die bij ons in de buurt woonde nam mij mee naar het hoeden-atelier waar zij werkte. Ik werd aangenomen. Ze brachten mij in een grote werkplaats vol damp, waar een aantal meest jonge vrouwen met opgestroopte mouwen aan het werk was bij lange bakken vol heet water dat, zoals me gezegd werd, met vitriool was vermengd. Ze hielden een ogenblik op om mij aan te gapen; daarna bogen de hoofden zich weer, de armen namen hun bezigheid weer op en het werk ging koortsachtig verder. Op het ogenblik dat ik de ruimte binnenkwam vond ik het een prettig gezicht, die jonge blote armen en al die verschillende haardossen die zo druk heen en weer bewogen in de zilverkleurige nevel; maar toen ik moest werken in de dampen die uit het water opstegen, verdween die bijna onbewuste schoonheidsindruk al heel spoedig.

Ik werd bij een jonge vrouw gebracht, die mij moest wijzen wat mijn werk was; ze ontving me nogal onvriendelijk, want daar de vrouwen op stukloon stonden, was het tijdverlies voor haar als ze zich met mij bezig moest houden.

Het werk bestond erin, lange wollen mutsen in het vitrioolwater te dompelen en ze dan op een plank, die aan de bakken was bevestigd, op te rollen en uit te wrij-

ven. Die bewerking werd net zo lang herhaald tot de mutsen genoeg gekrompen waren om er vilten hoeden van te maken. Het was een werk waar je vreselijk bij moest zweten en in deze ijskoude winterdagen stond haast iedereen te hoesten. Het water was gloeiend heet, het zuur bijtend; mijn nagels werden in enkele uren week en braken af, terwijl aan elke vinger een dikke rand vlees bleef uitsteken. Tegen het schaftuur waren mijn handen zo opgezwollen en pijnlijk dat ik mijn boterham bijna niet vast kon houden. Onder het eten begonnen ze mij te verhoren.

‘Hoe ik wel heette?’

‘Keetje Oldema.’

‘Watte? Dat is geen naam.’

‘Waar ik vandaan kwam?’

‘Uit Holland.’

‘O, vandaar dat je zo raar brabbelt! Nee, zo'n krom taaltje zou ik niet willen praten. En je haar, je zet 's avonds zeker papillotten in om het 's morgens zo gekruld te hebben?’

‘Nee, 't is van nature,’ zei ik terwijl ik mijn lokken streelde.

‘Ja, dat kennen we.’

Ze mochten mij niet. Hoe kwam dat toch? Overal riep ik dezelfde reakties op. Ik voelde dat ze mij om het minste of geringste tot moes zouden kunnen slaan, net als vroeger op school. Maar goed, het was nu eenmaal zo.

Een meisje met een wipneus vroeg of ik kon zingen.

‘Ja.’

‘Zing dan eens wat.’

Ik zette het Nederlandse volkslied in. Ze keken mij met opengevallen monden aan.

‘God, 't lijkt wel of we in de kerk zitten. Loop je mee in de processie?’

Die vraag kwetste mij: ‘Ik, in de processie? Hoe komt u erbij, ik geloof niet in die onzin!’

‘En de mis dan?’

‘Nee hoor.’

‘Zie je wel, dan ben je een afvallige. Wíj gaan naar de mis, o ja.’

Ik hoorde fluisteren: ‘Ze is een jodin.’ Het meisje dat mij gevraagd had om te zingen, kon er nog niet over ophouden, zo lelijk had ze mijn zang gevonden.

‘Als dat zingen moet heten! Hou je mond eens, dan zal ik je wat voorzingen.’

Zij zette zich in postuur, beide vuisten op de heupen, het hoofd ver achterover dat het licht tot diep in haar opengesperde neusgaten scheen, en met een idioot wijd geopende mond begon ze met een luide borststem te balken:

‘A-hahaha, men lief is no den 'eus...’

En op haar zang en gebaren werd gereageerd met goed-zo's.

‘Hoor je, zo wordt bij ons gezongen. Dat kan iedereen tenminste begrijpen, maar wat jij miauwt...’

Een grijns gaf weer hoe zij er verder over dacht. Er was niets aan te doen, onberedeneerd hadden ze een hekel aan me.

Ik werd die middag naar een andere zaal gestuurd om zakken wol op te halen. Toen ik de binnenplaats overstak, kwam ik een oude heer tegen die me met de ogen monsterde en mij toen volgde. Op de trap sprak hij me

in het Frans aan, maar ik verstond hem niet. Toen gaf hij me een teken hem naar de zolder te volgen. Nu begreep ik hem en schudde met mijn hoofd van nee. Toen ik weer beneden kwam, stond hij er nog. Hij herhaalde zijn wenk en ik schudde opnieuw mijn hoofd, waarna ik het atelier weer binnenging.

‘Ju, ju, de baas,’ fluisterden de vrouwen.

En allen bekeken hem vanuit de ooghoeken tot hij wegging. Toen verklaarde een oude vrouw:

‘Dat kon niet missen, 't is precies zijn smaak.’

Tenslotte werd ik met rust gelaten. Ik werkte zo goed ik kon met mijn pijnlijke handen die nog niet aan de bijtende vloeistof wilden wennen. Toen kwam een man binnen, die zei:

‘Ze hebben het op het kantoor over een nieuweling, die een lekker bekje moet hebben. Waar is ze?’

Zij wezen op mij.

‘Díe? Nee toch!’

Hij draaide rond op zijn hakken, sloeg zich op zijn dijen en brulde: ‘Hoe bestaat het! Een mooie smaak hebben de heren, zeg! Het is een sprinkhaan, moet je die armen eens zien!’

Nu was het zo, dat ik wel vaker uitgelachen was om mijn magere meisjesarmen en lange handen, en ik liet ze dan ook zo weinig mogelijk zien, maar hier had ik mijn mouwen wel op moeten stropen. Ik huilde bijna van schaamte, vooral omdat al die vrouwen, jong en oud, zo'n intens leedvermaak hadden.

Dat ging zo vier dagen door. De vierde dag kon ik tussen de middag mijn boterhammen niet eten: ze hadden ze in het weerzin wekkende vitrioolwater gedoopt.

‘Ik ga er van tussen,’ zei ik hun. ‘Ik ben het zat, een menselijk wezen hoort niet tussen jullie thuis.’

Ze stonden er een beetje verbluft van te kijken. Een der oudsten zei nog: ‘Toen ik dat meisje hier binnen zag komen, wist ik al meteen dat ze niet zou blijven; ze hoort hier niet. Kijk dat eens aan, met dat medaljon en dat lint in 'r haar!’

Ik ging naar het kantoor, naar de opzichter, een klein knorrig ventje, en vroeg hem om mijn loon; ik zei erbij dat het onmogelijk was tussen dat gespuis te blijven werken.

‘Goed, dan ga je maar, maar ik kan je pas zaterdagavond om zeven uur uitbetalen.’

Hij zei dat met een stuursheid die mij verbaasde.

Die zaterdag kwam ik met mijn zusje Naatje naar de werkplaats om mijn loon over die vier dagen te halen. Daar stonden op de binnenplaats alle vrouwen al in de rij. Toen ze mij zagen aankomen begonnen ze te giebelen en aan mij te duwen; één trok aan mijn vlecht, juist op het moment dat de opzichter aan kwam lopen. Hij klemde de schouders van het meisje tussen zijn vuisten en gaf haar met zijn ene knie een stel stompen tegen de onderbuik; toen duwde hij mij het kantoortje in, gaf mij negen frank en bracht me naar de deur.

‘En de eerste die zich verroert, trap ik eruit!’ brulde hij naar de vrouwen.

Ik zorgde dat ik met mijn zusje wegkwam. Tweehonderd meter van de fabriek vandaan stond een landhuis, en uit het donker van de bomen eromheen dook de baas van de fabriek op. Ik riep hem in goed Hollands ‘vuile smeerlap!’ toe, zo hard als ik kon, en gierend van de lach vluchtten wij het duister in.

Ze maken uitjes schoon

Elke kans om een paar stuiver te verdienen, grepen wij met graagte aan.

Een oude dame, die een inleggerijtje had, stelde moeder voor dat zij aan Naatje van twaalf en Kees van acht werk zou geven; ze moesten de hele dag zilveruitjes pellen en schoonmaken.

De eerste avond dat zij van hun werk thuiskwamen, schrokken wij van hen: hun gezichtjes waren helemaal opgezet en smerig, doordat zij er met hun vieze handjes over gewreven hadden, en hun ogen waren gezwollen alsof zij een pak rammel hadden gekregen en urenlang hadden gehuild. Wij vroegen hoe dat was gekomen en zij vertelden wat er die dag was gebeurd.

Toen zij 's morgens om zeven uur waren gekomen, had de oude dame hen op twee krukjes voor een grote mand met uitjes geplaatst, en voorgedaan hoe zij voorzichtig de schilletjes moesten verwijderen zonder in de uitjes te snijden, want elk sneetje werd blauw in de azijn, en blauwe uitjes konden niet meer voor eerste keus worden verkocht.

Zij waren druk aan de slag gegaan, terwijl de dame die bij hen zat, augurken schoonmaakte. Na een ogenblik begonnen hun ogen te tranen en zij hadden ze afgeveegd met hun handen, die nat waren van uienvocht. Toen was Naatje, die het niet meer uit kon houden, op haar krukje heen en weer gaan schuiven, en had de oude dame gezegd:

‘Nateke, om godswil hou oe voeten stil.’

Daarna was nog een jongeman binnengekomen die ze eerst voor haar zoon hadden aangezien, maar toen ze

begrepen dat hij haar man was, hadden ze de slappe lach gekregen. Toen was de oude vrouw buiten zichzelf geraakt van woede en had gekrijst:

‘In naam van de heilige drievuldigheid, Keeske, hou op met oe gillen, je lijkt wel een speenvarken!’

En ze hadden hun lachen helemaal niet meer kunnen inhouden toen de jonge echtgenoot hun een teken had gegeven dat zij de mand met uitjes omver moesten gooien wat ze natuurlijk prompt deden. De vrouw had staan jammeren, de heilige maagd aangeroepen en verklaard dat kinderen een plaag voor de mensheid waren. De jonge man had geantwoord:

‘Een plaag, grootmoedertje? Ja, alleen maar omdat jij te oud bent om ze nog te krijgen.’

Toen had zij de ogen ten hemel geslagen en vroom geslijmd:

‘Heer, vergeef hem, want hij weet niet wat hij zegt of doet.’

Veertien dagen lang hielden Naatje en Keesje ons 's avonds bezig met verhalen over de oude vrouw en haar jonge man. Maar de ontsteking van hun mooie oogjes werd allengs zo ernstig dat wij bang werden en hun niet langer uitjes durfden laten schoonmaken.

Een nacht in het park van Brussel

Wij bewoonden in een van de buitenwijken een nieuw huis waar het water van de muren liep, zo vochtig. Wij huisden boven en beneden dreef de huisbaas een comestibleswinkel. De eerste termijn hadden we vooruitbe-

taald en wij kochten die eerste maand onze levensmiddelen bij hem op krediet. Maar toen wij aan het einde van de maand geen geld hadden voor de huur en evenmin voor de rekening, kwam de vrouw van de huisbaas, een zes maanden zwangere Vlaamse boerin, alle dagen naar boven klimmen om het geld op te eisen en ons de huid vol te schelden. We konden de trap gewoon niet meer op- of afgaan zonder dat zij ons aanklampte. En vooral ikzelf had de gave om haar woede op te wekken; ze begon letterlijk te schuimbekken als ze mij zag.

‘Aha, daar heb je háár! Haar met 'r damesmaniertjes! Je moest liever je schulden betalen inplaats van krullen in je haar te zetten. Moet je die haren zíen, lieve God, je zou zeggen dat ze de heilige maagd was, maar betalen ho maar! Het duurt niet lang meer of ík zal je 's kappen, wacht maar, jij!’

Ik was bang voor haar. Ik deed wat ik kon om werk te vinden, maar omdat ik geen Frans kende en niet wist tot wie ik mij moest wenden, vond ik niets.

Tenslotte moesten wij verhuizen. Mijn moeder had twee kamers aan het andere eind van de stad gehuurd en vader, die koetsier bij een vrachtrijder was geworden, zou zonder dat zijn baas er iets van merkte, ons boeltje tussen twee vrachtjes in overbrengen. Op een zondagmorgen reed hij dus met zijn wagen voor. Ik was er tussen uit geknepen, in de overtuiging dat de vrouw van de huisbaas de hele buurt in opschudding zou brengen, als zij er achter kwam dat we zonder betden naar onbekende bestemming vertrokken. En waarachtig, toen de wagen snel wegreed, volgepakt met onze spullen en met moeder en de kinderen, greep de zwangere vrouw de kar vast en

bleef minutenlang meerennen tot zij uitgeput moest loslaten; maar ook toen bleef zij er achteraan hobbelen om hem niet uit het oog te verliezen.

Ik wachtte de wagen af in de Groenelaan. Moeder wenkte mij in het voorbijgaan dat ik er op moest springen, maar ik zag in de verte het roodaangelopen, wilde, tierende mens aankomen. Ik had nog juist tijd om mij achter een boom te verbergen, want ze had me in de pan gehakt, en toen zij voorbij was nam ik de vlucht. Ik peinsde er niet over, op dit moment rechtstreeks naar het nieuwe huis te gaan, maar maakte een lange omweg en belandde daarbij op de brug van Laeken. Er was daar een vrolijke menigte op straat, vanwege een of ander buurtfeest. En vlak bij de brug, langs het water, stond de wagen: moeder en de kinderen ernaast en vader, dronken, erin.

Moeder vertelde wat er gebeurd was: de vrouw had hen ingehaald, had de nieuwe huisbaas gewaarschuwd dat wij nooit iets betaalden, en die had de halve maand huur die wij vooruit betaald hadden, teruggegeven. En zo stonden wij weer op straat! Vader, die al wat gedronken had, had zich toen helemaal suf gezopen en nu hij niet meer met de wagen terugkwam, zou hij ook nog zijn baan verliezen.

Ik werd half dol van schaamte en angst. Mijn broer Hein, die zestien was, stond er even verslagen bij als ik. Ik zei: ‘Kom, Hein, we kunnen niet als zwervers bij die kar en die dronkenman blijven rondhangen. Laten we hier weggaan, we vinden best ergens een onderdak voor de nacht.’

Ik zei mijn moeder dat wij elkaar de volgende dag om

negen uur in de grote laan van het park zouden vinden, en wij gingen op pad. Hein droeg een heel fatsoenlijk pakje van ongebleekt linnen en ik zag er ook behoorlijk uit. Hein, die bij een smid werkte, kreeg 's zondags vijftig centiem zakgeld en wou daar zoals altijd zure ballen voor kopen: hij kreeg er honderd voor zijn halve frank en zoog daar dan de hele dag op. Maar om niet zonder eten te blijven, vroeg ik hem om er deze keer broodjes voor te kopen, wat wij deden. Zoals meestal het geval was, had ik zelf geen sou.

Onder het gewone volk kennen de broers en zusters elkaar na de kinderjaren gewoonlijk maar oppervlakkig: de jongens gaan naar een werkplaats, de meisjes gaan ook ergens in dienst en ze zien en spreken elkaar weinig. Ik was dus verbaasd dat mijn broer zo keurig en voorkomend was, dat hij zo kinderlijk-onschuldig kon lachen en zulke juiste en fijne opmerkingen kon maken; het deed mij werkelijk goed dat wij zo prettig met elkaar konden opschieten.

Eerst wandelden wij naar de Botanische Tuin om ons brood op te eten. Toen ging ik naar een vriendelijke Duitse schilder, wie ik onze ongelukkige belevenissen wou vertellen en een onderkomen voor de nacht vragen; maar hij was tot de volgende dag de stad uit. Met hangende pootjes kwam ik bij mijn broer terug: wat stond ons nu te doen? Terug gaan naar ons gezin, dat rond de kar zat als een stel kunstenmakers bij hun woonwagen? Nee, dát in geen geval, dat was het laatste wat wij wilden.

‘Er zit niet anders op,’ zei ik, ‘dan vannacht op straat te blijven. Het is gelukkig warm, 't zal ons geen kwaad doen.’

Wij gingen naar het park, liepen er laan in laan uit, en

daar het zoel weer was, stelde ik voor dat wij ons lieten insluiten. In die tijd was het park nog niet verlicht. Er was een concert in de muziekkiosk geweest, de menigte begon uiteen te gaan en bij elke uitgang was een parkwachter geposteerd. Toen ik de mensen allemaal zag vertrekken werd ik bang, en vreesde dat de parkwachters een ronde zouden maken om zeker te zijn dat niemand achtergebleven was. Wij verlieten het park dus met de anderen en begonnen door de straten te dwalen.

Langzamerhand voelden wij ons doodmoe en bovendien rammelden wij van de honger. Opeens kwam de angst over mij, dat we door de politie zouden worden opgepakt.

‘Maar Hein, dat is een idee! Als we naar het politiebureau gingen om onderdak te vragen? Dat is in elk geval beter dan gearresteerd te worden, ik zou sterven van angst en schaamte, want als je door de politie wordt opgebracht, ben je voor het leven getekend. Toe, dan kunnen we ons beter vrijwillig aangeven.’

Ik beefde zo dat mijn broer begon te schreien. Wij liepen net zo lang tot we op de Grote Markt kwamen. Daar klampte Hein een agent aan en vroeg hem onderkomen; de man haalde zijn schouders op, keek mij aan, keek Hein eens aan, en bracht ons toen naar de commissaris. Mijn broer deed het woord. De commissaris, een oude man, keek mij onder het luisteren strak aan en opeens brak hij uit in een woede-aanval:

‘Schulden! Jullie zijn natuurlijk door schulden in die toestand gekomen! Mij gaat het niet aan, zie zelf maar hoe je je redt!’

De agent waagde schuchter te zeggen: ‘Maar 't zijn

haast nog kinderen, meneer de commissaris.'

Maar dat maakte hem alleen nog maar bozer en hij antwoordde dat we maar terug moesten gaan naar de gemeente waar we thuis hoorden. Ik zei dat we naar de politie waren toegegaan uit angst dat we anders opgepakt zouden worden.

'Ja, jullie geven je aan uit angst om opgepakt te worden. Dat is sterk, dat is een goeie! En nou, opgedonderd!'

Toen we weer op straat stonden begonnen we te lachen en rond te springen, hoewel onze tanden klapperden.

'O, als de zaken zó staan, hebben we geluk! Wat een tref! Nu kunnen we lopen zoveel we willen, als we toch niet worden ingerekend! Voorwaarts mars, opgedonderd! God, wat een ouwe rotvent! Hop, vooruit!'

En welgemoed gingen we de kant van de Koninklijke Straat uit. Na nog een tijdje rondgedwaald te hebben besloten wij de nacht toch maar in het park door te brengen, waar wij binnendrongen door over een hek te klimmen. De banken waren kletsnat van de dauw. We durfden haast niet te lopen uit angst om buiten het hek gehoord te worden, en we durfden ook niet diep te gaan omdat daar de gesneuvelden van 1830 lagen begraven. Mijn broer liep te bibberen in zijn dunne pakje. Van slapen was geen sprake, daar waren we veel te bang voor. We gingen maar onder een boom zitten.

Toen de dag aanbrak, werden wij gezien door een arbeider die op de Koninklijke Straat liep. Wij vluchtten naar het hoogste gedeelte van het park. Ik ging op mijn hurken op een bank zitten, tilde mijn rok op en liet Hein op de bank liggen met het hoofd in mijn schoot, toegedekt door mijn rok. Wij waren helemaal stijf van de kou.

Hein kon er minder goed tegen dan ik, maar zo toegedekt, sliep hij in; ik dommelde een beetje, telkens oplettend of er onraad was. En zo werden wij door een man gevonden.

'Wat doen jullie hier?'

'Wij zijn ingesloten.'

'Wat? Zeg liever jullie hébben je laten insluiten om je pleziertje te hebben!'

En dat allemaal in Brussels plat, dat ik overigens maar al te goed begreep.

'Maar hij is mijn broer!'

'Je broer? Ja, dat kennen we! Wacht maar, ik zal jullie wel krijgen.'

Hij ging weg; wij wachten zijn terugkeer niet af en sprongen over het hek.

Boerinnen die op weg naar de markt voorbijkwamen met him melkkar of met manden vol groente op het hoofd, plaagden mij met mijn vrijer. Ik bloosde van schaamte: zelfs als Hein mijn broer niet was geweest, dan was hij toch maar een kleine jongen.

Op de boulevard gingen we zitten: nieuwe grappen van de werklui die naar hun werk gingen. Hein sprak geen woord, evenzeer als ik verlegen met die dubbelzinnige toestand.

Toen het park geopend werd, gingen wij weer binnen om op moeder te wachten. Hein kón niet meer. Een agent in uniform vroeg ons wat wij daar nog altijd rondhingen. Ik wilde hem juist antwoord geven, toen mijn broer fluisterde: 'Mond houden, het is dezelfde man die ons wakker gemaakt heeft!'

Toen wij weer op een bank waren neergezakt, kwam

een dronken kerel naast ons zitten brommen en pruttelen. Hij had een pakje met een touw erom bij zich, waar kennelijk boterhammen in zaten. Hein en ik keken elkaar aan en begrepen elkaars gedachten. Het pakje viel op de grond; met een snelle blik zorgde ik ervoor dat Hein opstond: hij liep om de bank heen, raapte het pakje op en wandelde langzaam weg. Ik bleef gewoon zitten. De man bemerkte al spoedig dat zijn etenswaar verdwenen was; overal rondzoekend, stotterde hij: ‘De zwijnen! Ze hebben me bestolen!’

Alsof ik zijn bijzijn niet langer kon verdragen, stond ik op en liep op mijn beurt weg. Bij het einde van het park haalde ik mijn broer in. Wij maakten koortsachtig het touwtje los, maar inplaats van de dikbesmeerde boterhammen waar wij op hadden gehoopt, kwamen er twee oudbakken sneetjes zonder boter uit; 't mocht niet hinderen, wij vonden ze heerlijk.

Moeder kwam op het afgesproken tijdstip. Ze zei dat mijn koppigheid haar vreselijk bang had gemaakt; dat vader met de wagen door de straten was gaan dwalen, maar dat zij een woning te huur had gezien, die wij konden krijgen. Ze bracht ons naar een straat in een buitenwijk, waar wij op de tweede verdieping een kamer bemachtigden. Beneden was weer een kruidenierswinkel, waar wij op rekening konden kopen - we waren in die dingen heel uitgeslapen geworden.

Hein, die helemaal stijf was, kon de trap haast niet meer opkomen; zodra hij boven was, liet hij zich op een stapel vodden vallen en sliep in. Ik dronk koffie en at een stukje brood, en een nieuwe tijd van ellende brak aan.

De pokken

Onze woning bestond uit een half-ondergrondse keuken en een zolderkamer, waar de hele familie op bijeengescharrelde lompen sliep. Nu ik zeventien was, wou ik daar niet meer bij liggen en sliep ik in de kelder op de oude canapé. Op een morgen was ik naar een vriendin gegaan die beloofd had mij naar een theater mee te nemen, waar ze meisjes voor het koor nodig hadden. Ik werd afgewezen omdat ik geen Frans kende, en ontmoedigd bleef ik tot laat in de avond bij die vriendin hangen.

Mijn broertje Klaasje, die nu acht was, had sedert de vorige avond koorts, waarbij hij rode vlekken op zijn lichaam had gekregen, en toen ik in mijn kelder kwam, vond ik mijn slaapplaats door hem bezet; het was gebleken dat hij de zwarte pokken had. Op twee stoelen, tegen de canapé aangeschoven, lag mijn broertje Dirk, die dertien was, met zijn hoofd op hetzelfde kussen als zijn broertje, en gezicht tegen gezicht; hij hield diens handen vast zodat hij zich niet kon krabben en vertelde verhaaltjes om hem af te leiden.

Klaasje was een zeldzaam mooi kind. Ik noemde hem mijn hagedisje, omdat hij als hij stout was geweest gewoonlijk wegkroop onder de meubels, zoals een hagedis onder een steen. Wij waren allemaal hevig ontsteld bij de gedachte dat hij door de pokken geschonden zou worden.

Ik ging op de vloer liggen omdat ik niet bij de jongens en mijn ouders boven wou slapen, en ik hoorde Dirk verhaaltjes vertellen over olifanten die op de torens van

de kathedraal waren gevlucht omdat ze achterna werden gezeten door de vlooien. Het kind vroeg met een dikke tong, door de ontsteking, of de vlooien de olifanten wel konden bijten, omdat die immers zo'n dikke huid hebben. Dirk was uit het veld geslagen; hij hield even zijn mond, maar antwoordde toen:

'In hun achterste!'

Het jongetje begon zo aanstekelijk te lachen, dat wij het alle drie uitgierden. Hij zei, almaar moeilijker sprekend:

'Ik weet wel dat het onzin is, maar vertel toch door, het is zo leuk!'

En Dirk bleef de hele nacht verhalen verzinnen.

Zo lang als de ziekte duurde bleef hij bij het kind, hield zijn handen vast zodat hij zich niet kon krabben, en vertelde hem met zijn gezicht tegen dat van Klaasje de gekste verzinsels.

De aardappels

Niemand van ons heeft ooit durven bedelen, behalve Kees. Zelfs in de ergste tijden van ontbering kwam het idee niet bij ons op, maar Kees leed nu eenmaal erger onder de honger dan wij allemaal: zelfs als hij zijn deel had gekregen (waar hij niet genoeg aan had) bleef hij de brokken van hand naar mond en van mond naar hand met begerige blikken volgen. En Kees heeft het dan ook gedurfd. Hij bedelde aan de ramen van de keukens in de souterrains en men gaf hem dan kliekjes van aardappels. Hij at daar een deel zelf van op, maar bracht er ook wat van thuis.

Op een dag dat ik, na vergeefs werk te hebben gezocht, uitgeput van ziekte en moeheid thuiskwam, vond ik het hele gezin met koude, reeds halfbedorven aardappels in de hand. Ik vroeg hoe ze daar aan waren gekomen. Ze antwoordden dat Kees ze gebracht had; hij zelf was uit voorzorg naar de deur gegaan om een klap te ontlopen.

'Wat, schaam jij je niet, vuilak,' riep ik, op de aardappels afstuivend, 'durf jij te bedelen!'

Ik nam er een tussen de vingers; hij was zurig, maar erg lekker. Met zijn ogen volgde Kees de aardappel van mijn hand naar mijn mond en terug van mijn mond naar mijn hand. En zijn blik vroeg: 'Lekker - waar of niet? En wil je mij nog altijd een klap geven?'

Toen ik hem nog eens zei dat hij niet mocht bedelen, stopte hij zijn handen in zijn broekzakken en trok zo zijn broek op. Zijn ogen en een rimpel boven zijn neus zeiden spottend:

'Kom nou!'

En ik heb er nadien nog herhaaldelijk van gegeten, van die aardappels.

Een brood voor postzegels

Ik kwam thuis, kletsnat van de regen en oververmoeid door het poseren voor een schilder met de hele dag geen ander voedsel dan een lekker maar piepklein stukje brood, dat hij me had gegeven. Er was geen eten: het hele gezin zat juist op mij te wachten, in de mening dat ik geld voor het poseren mee zou brengen; maar de schilder had mij niet betaald en ik durfde nooit te vragen.

Wij overlegden hoe wij op de pof aan een brood konden komen, en vonden geen uitweg, tot ik mij herinnerde dat ik een paar postzegels van één, twee en vijf centiem in mijn zak had. Ik had ze in het atelier gevonden tussen allerlei rommel op een Delftse schotel, en omdat ze verfrommeld en kromgetrokken waren had de schilder ze mij laten houden.

Ik wist dat je iets kopen kon en met postzegels betalen, maar geen van ons durfde er op uit te gaan. Eindelijk besloot Kees ertoe, en tot onze verbazing kwam hij terug met een brood en een kaars, want wij zaten ook zonder licht. Wij vroegen hoe hij het aangelegd had en toen vertelde die snotneus van tien heel eenvoudig, dat de vrouw eerst geweigerd had een brood te geven voor die oude zegeltjes; maar daarna was hij aan de praat geslagen en had uitgelegd dat postzegels net zo goed waren als geld, dat zij evengoed bij hem kon kopen als bij de post en dat zij op die manier een loopje uitspaarde.

De logica en de scherpzinnigheid waarmee hij die trage Vlaamse vrouw ertoe gebracht had hem in ruil voor de zegels een brood te geven, was werkelijk zeldzaam knap geweest. Ondanks mijn onwetendheid zag ik dat wel in en ik was er trots op.

Kees acrobaat

Ik was op weg naar huis, tot mijn laatste vezeltje uitgeput van mijn eeuwige zwerftochten door de stad om onverschillig wat voor werk te vinden. Ik zag vijf of zes mensen op een kluitje staan; eerst dacht ik aan een ongeluk,

maar toen ik dichterbij kwam zag ik Kees, die zich wijdbeens achterover boog om met zijn lippen een muntje van vijftig centiem op te rapen, dat tussen zijn voeten lag.

Mijn eerste ingeving was hem een stomp te geven en hem met een paar trappen naar huis te jagen, maar één verkeerde beweging en hij kon zijn ruggemerg breken. Dus wachtte ik af. Uiterst voorzichtig kwam hij overeind, het vijftig centiem-stuk tussen de tanden. De eerste die hij zag was ik, wit weggetrokken van schaamte; hij keek me aan, spuugde het geldstuk uit en begon te lopen zo hard hij kon, het hoofd nog omwendend om te zien of ik hem volgde.

Zo ver was het dus met ons gekomen in dat vreemde land, waar we letterlijk van honger omkwamen! Helemaal ontdaan kwam ik thuis en het eerste wat ik tegen mijn moeder zei, was:

'Waarom is Kees niet naar school? Ik heb hem op straat gevonden, waar hij voor geld kunsten staat te maken. Het is uw schuld, als er niets van de kinderen terecht komt; zodra er een emmertje kolen te halen valt of er gelet moet worden op de was die op de bleek ligt, houdt u ze van school weg. En Dirk! Hebt u eindelijk een werkplaats gezocht, waar hij in de leer kan?'

'Nee, ik ben nog niet gegaan, hij is te klein.'

'Maar hij is vijftien, en de kleintjes moeten net zo goed eten als de groten. Laat hem schoenmaker of kleermaker worden. Dat is geen zwaar werk, zoals in de smederij van Hein.'

'Hou toch op jij, je bent al net als je vader; je wilt de kleintjes aan het werk zetten om zelf je geld te houden als

je wat verdiend hebt.'

'Ik sta er net zo voor als zij: ik ken geen enkel vak. U hebt ons in de wereld geschopt en verder maar laten doorgroeien in het wilde weg, als onkruid, tot we kunnen verrekken van ellende. Geloof maar niet dat ík kinderen moet!'

'Wat is dat voor smerige taal? Waar kom je vandaan?'

'Zeg, ik ben achttien, hè. En het is schandalig om ons eerst in de wereld te smijten en dan van ons te maken wat ú doet.'

'Je praat naar je verstand hebt, je moet kinderen wel aannemen als ze komen.'

'Ja, dat ook nog, moet ik u soms nog leren hoe je ze niet moet krijgen?'

De deur ging open. Kees bleef op de drempel staan en durfde niet binnenkomen. Ik keek hem niet aan.

'Is er niks te eten?' vroeg hij moeder.

'Nee, ik dacht dat jij wel wat mee zou brengen.'

Kees kwam binnen; hij liep de kamer rond en keek mij intussen strak aan. Onze blikken kruisten elkaar, en de zijne zei:

'Nu zie je, ik had je brood kunnen geven, maar bij jou gaat alles uit de hoge boom, heb je nu je zin?'

O, die goeie schat! Hij had geprobeerd zijn lenigheid en handigheid te benutten, waar hij zich tegenover de andere jongens zo op het voorstaan. Dat spel, waarin hij zich altijd vrij had geoefend, had hij willen gebruiken om ons te eten te geven. Ik begon heftig te snikken.

'Wat moet er van ze worden? Wat móet er van ze terecht komen?'

'O, heeft mevrouw weer wat? Het zal jou wat kunnen

schelen wat er van hen terecht komt, als jij er maar geen last van hebt! Als jij maar leesboeken hebt, dan kan iedereen barsten. Als je werkelijk van de kinderen hield, zou je er niet zo op hakken!'

Ik sprong naar mijn moeder toe en schreeuwde:

'Maar ik wil dat ze wat leren, dat ze een vak leren! Ziet u soms niet dat ze zwervers worden, en voor galg en rad opgroeien? Begrijpt u dan niet dat het verkeerd zal aflopen, nu ze groot worden?'

Zij haalde de schouders op. Niets mee te beginnen. En toch was dat dezelfde moeder die niet had gewild dat mijn oudere zuster en ik toen we klein waren naar een armenschool zouden gaan, en die haar mantel naar de lommerd had gebracht om het schoolgeld te kunnen betalen.

Kees was er weer vandoor. Een half uur later kwam hij terug met een groot brood. Moeder sneed het op. Eerst wou ik er niets van hebben, maar zwichtend voor de honger nam ik toch een snee.

'Kees,' zei ik, 'kom eens hier.'

'Waarom?' vroeg hij wantrouwig.

'Kom maar.'

Het was mijn bedoeling de armen om hem heen te slaan, hem te omhelzen en dicht tegen me aan te houden. Hij kwam. Ik greep hem bij de schouders. Zijn oogopslag, zo stralend, zo verstandig en al zo vertrouwd met de jammerlijke dingen van het leven, greep mij zo sterk aan dat ik hem door elkaar schudde en in het gezicht huilde:

'Je moet het niet doen, je moet het niet doen, Kees, smeerlap die je bent!'

'Moeder, zie je hoe dat valse kreng me eerst aanhaalt en

me dan pijn doet!'

Hij bevrijdde zich met een ruk en vluchtte naar moeder.

'Ja, dat is een valserik, een judas, die rotmeid; ze heeft niets van mijn andere kinderen.'

'Jawel, jawel, ik ben net als Kees, maar hij begrijpt het niet!'

Ik begon hartstochtelijk te snikken. Ik had in die tijd de kracht om uren aan één stuk te schreien.

Hongersymfonie

We waren allemaal misselijk van de honger. Ik was de deur niet uitgegaan, want ik wist niet meer waar ik heen zou kunnen. Met vader was het afgelopen, hij was óp. We zagen hem bijna niet meer; hij zwierf links en rechts rond, niet meer tot normaal werken in staat.

Hein en Naatje praatten over de truc om aan één enkel sneetje brood genoeg te hebben. Naatje beweerde dat je het in de rondte af moest sabbelen en je het laatste stuk ter grootte van een cent in je mond moest laten smelten.

'Nee,' antwoordde Hein, 'zo moet het niet. Langzaam eten geeft juist meer honger. Als ik aan één snee brood genoeg wil hebben, slik ik de stukken bijna zonder kauwen door; dan krijg je later wel hoofdpijn, maar de honger is minder.'

Dirk kwam als een wilde binnenstuiven; hij liet de buitendeur open, ging recht naar de kast toe en begon dadelijk in alle vakken, de laden, de pan en zelfs onder de meubels naar iets eetbaars te zoeken. Zijn gezicht had de

uitdrukking van een krankzinnige. Toen hij niets vond, ging hij weg zonder een woord te zeggen.

Moeder had gedacht dat zij haar hoofdpijn kwijt zou raken als ze naar buiten ging en bij de keukenramen de geur zou opsnuiven van het eten dat daar gekookt werd; maar ze kwam nog zieker en met nog meer honger thuis.

‘Wat zou dat toch zijn, wat de rijken eten? De lucht alleen al is genoeg om een dode op te wekken, maar als je niets in je maag hebt, moet je naar adem snakken. Wat moeten we doen, wat moeten we in 's hemelsnaam dóen?’

Omdat ik duizelig was en mijn slapen hamerden, ging ik naar het raam om het te openen. Toen zag ik voor het winkelraam van de slager aan de overkant Kees, die bezig was de ruit te likken op de plaats waar aan de binnenkant de hammen en de ossetongen lagen uitgestald. Als door een horzel gestoken sprong ik op.

‘Moeder! Moeder!’ riep ik, ‘ga meteen mijn boeken verkopen en laat Kees boven komen of anders sla ik hem dood!’

Dol op lezen als ik was, en wanhopig dat ik geen Frans kon lezen en geen Hollandse boeken kon vinden, had ik links en rechts wat Vlaamse boeken op de kop getikt. Er waren erbij die ik bij gebrek aan andere tien of twaalf maal gelezen had, zoals ‘Het ijzeren graf’ van Hendrik Conscience. Op die manier had ik een bibliotheekje bij elkaar gescharreld, dat ik telkens opnieuw verslond. Verschillende keren had ik woedend de verkoop ervan tegengehouden; maar die dag pakte ik al mijn oude boeken in een mand en stuurde moeder ermee uit om ze te verkopen in de Galerij Bortier. Net als bij mijn communiejurk, dacht ik dat wij een flinke prijs zouden maken voor die

oude boeken, die voor mij alles betekenden.

Terwijl moeder uit was om ze van de hand te doen, kwam de huurster van het huis (van wie wij de kamer ondergehuurd hadden) buiten adem naar boven.

'Juffrouw, zeg maar aan uw moeder dat ik haar nog een poosje krediet geef. Ik weet dat u al een paar dagen zonder eten zit. En toen ik een sneetje brood aan dat kleine Klaasje van u wou geven, weigerde hij en zei: Dank u wel mevrouw, maar ik heb net gegeten. Ik weet dat het niet waar is, en hij is nog zo'n hummel!'

Klaasje was acht jaar. Ik schokte van ontroering. Er waren dus nog enkelen onder ons, die zich niet hadden overgegeven!

Moeder kwam spoedig terug. Ze had met de grootste moeite één frank en 75 centiem voor al mijn boeken weten te krijgen.

Klaasje veroordeeld

De deur vliegt met veel lawaai open; er komt een man binnen die Klaasje bij de arm vasthoudt.

'Is die jongen van u? Hij heeft mijn winkelruit gebroken. Als u vierentwintig frank betaalt is het in orde, zo niet, dan geef ik het aan.'

'Vierentwintig frank?' zegt moeder gelaten. 'Onmogelijk, man, dat kan ik niet betalen.'

'Zoals je wilt,' antwoordt hij. En hij gaat weg.

'Hoe is het gebeurd?' vragen we Klaasje.

'Wij speelden orkest van de burgerwacht op de ruit van een leegstaand huis, en ik was de grote trom. En toen ik

boem-boem-boem roffelde, ging mijn vuist door de ruit. Wij renden weg, maar ik stootte met mijn blote voet tegen een steen en toen kon die man me grijpen.'

Moeder dacht dat het wel met een sisser zou aflopen: 'Ze kunnen een kind van negen toch niet veroordelen!'

'Natuurlijk niet,' antwoordde ik, 'als er een rechtszaak van komt, dan zal 't wel op vader neerkomen.'

Toen wij al helemaal niet meer aan het geval dachten, kwam er opeens een dagvaarding: Klaasje Oldema moest voor de rechter verschijnen.

'Nou ja, dat kan natuurlijk helemaal niet voor hem bedoeld zijn, het is voor vader. Waar zou hij uithangen? We zien hem nooit meer.'

'Weet ik veel? Hij zwerft ergens rond; dat leventje bevalt hem beter dan voor vrouw en kinderen te zorgen.'

'Maar nu moeten we hem toch vinden, hij moet met Klaasje mee.'

Moeder haalde de schouders op.

'Het lijkt wel of het u niets kan schelen! Vindt u het zo gewoon dat zo'n jochie voor de rechter moet komen?'

'Wat wil je dan dat ik doe? Trouwens, ze veroordelen geen kinderen.'

En dat dachten we eigenlijk allemaal.

Toen wij vader op de dag van de zitting nog altijd niet gevonden hadden, zei ik moeder dat zij met het kind mee moest; maar ze deed zo onverschillig dat ik er ongerust onder werd.

'Kijk eens, moeder, als u niet wilt, dan ga ik met hem mee. Maar dat kan me mijn baantje kosten.'

Ik had twee maanden tevoren een gedroomd baantje gevonden bij een antiquair: het ging erom, oude bor-

duursels over te brengen op een nieuw fond. Ik was dol op dat mooie werk en de antiquair had zelfs een keer het fond gekozen dat ik het mooiste had gevonden. Er moesten toen roze tulpen en mauve irissen nieuw opgezet worden. De antiquair en zijn vrouw wilden ze eerst op flesgroen fluweel zetten, maar toen ik naar een lap zwavelgele moiré keek, vroeg hij:

‘En jij, kleintje, welke achtergrond vind jij het mooist?’

Ik wees naar de moiré. Hij legde de bloemen er op en zei:

‘Ze heeft gelijk, het staat voornamer en lichter.’

Ik was dus heel tevreden dat ik in die mooie dingen mocht werken, en ik werd er ook behoorlijk voor betaald.

‘Nee, vooral niet!’ protesteerde mijn moeder, ‘laat je werk er niet voor in de steek, ík ga wel.’

‘Heel zeker?’

‘Heel zeker.’

Ik ging gerustgesteld naar mijn werk. Toen ik 's avonds terugkeerde, wierp Klaasje zich in mijn armen, hikkend:

‘Ik moet naar de gevangenis, naar de gevangenis, voor een week!’

‘Wat? De gevangenis? Hebt u daar niets tegen kunnen doen? Moeder?’

Zij knipperde met de ogen en antwoordde niet.

‘Ze is niet meegeweest,’ fluisterde het kind.

‘O, gemeen wijf, jij bent ons ongeluk! Ik zeg nu één ding: ga vader zoeken en ga dan met z'n tweeën weg, en voorgoed; ik zal wel voor de kinderen zorgen. Door jullie zitten we vast, doordat jullie er zijn kan ik niets

voor ze doen. Als jullie weg zijn, heb ik de handen vrij en kan ik ze een behoorlijke opvoeding geven. Ga weg, asjeblieft, ga weg.'

Op minachtende toon zei ze 'hù, hù'.

Een paar dagen later moest Klaasje, dat fijne kereltje, teer als een hagedisje, zich melden bij de gevangenis Klein Karmel. Deze keer ging ik met hem mee. Ik dacht dat ik voor hem ten beste kon spreken, maar de portier nam hem al meteen bij de poort van mij af, en viel me ruw in de rede:

'Ja ja, dat kennen we, er zitten alleen maar onschuldigen in de cel.'

Het werd voor mij een week vol kwellingen. Ik bleef tegenover moeder ongenaakbaar en zij sprak niet tegen mij, maar het knipperen van haar ogen verried hoe opgewonden zij was.

Toen Klaasje weer thuis kwam, vertelde hij hoe hij die week tussen boefjes van allerlei slag had doorgebracht. Hij zag er bleek en vervallen uit als een kleine vagebond en zijn kastanjebruine lokken wemelden van het ongedierte.

'Kom, ik zal je wassen.'

Ik nam mijn eigen stuk zeep en mijn kam, en begon zijn hoofd schoon te maken. Hij liet me rustig mijn gang gaan, maar toen ik hem wou uitkleden, spartelde hij tegen; hij vond dat het te lang duurde. 'En dan,' zei hij, me met een brutaal gezicht aankijkend, 'dát speel je niet klaar, hè?'

Hij maakte een gebaar alsof hij iets stal en in zijn zak stopte.

'Wát?' vroeg ik verbouwereerd.

Hij trok zich los, sprong naar de deur, sloeg zich op de

dijen, maakte met zijn hand een smerig gebaar en schreeuwde, terwijl hij wegliep:

'Dat is voor jou!'

'Klaasje, Klaasje!' riep ik. 'Moeder, kijk nu eens, hij heeft al ploertenmanieren overgenomen!'

'En jij staat natuurlijk weer klaar om daar een drama van te maken, alsof hij de schurft heeft. Dat eeuwige gevit van jou hangt ons al lang de keel uit. Hij heeft luizen, dat is alles, en wat dan nóg? Kinderen moeten luizen hebben, teken dat ze gezond zijn.'

Een tijdje later, toen ik geen werk meer had, was ik alleen thuis, waar ik genesteld op mijn canapé somber voor me uit zat te staren. De deur werd opengegooid en Klaasje kwam binnen; hij wierp zich op de grond en kroop onder de canapé, achtervolgd door een woedende vrouw.

'Hij heeft de meerschuimen pijp van mijn man gestolen,' krijste ze. 'Hij is bij mij thuis met de kinderen komen spelen en de pijp - een pijp van zes frank! - lag op de schoorsteen. Toen die nietsnut wegging was de pijp verdwenen, hij móet hem hebben. Ze hebben me verteld dat hij al eens gezeten heeft - als ik dat geweten had, had ik hem niet met mijn kinderen laten spelen.'

'Hij is veroordeeld omdat hij een ruit had gebroken,' antwoordde ik. 'Niet voor diefstal. Hij steelt niet, u kunt zelf zijn zakken navoelen.'

Ik trok Klaasje onder de canapé vandaan en deed zijn hes uit, die ik de vrouw toegooide. Zij zocht hem na - niets. Ik trok toen zijn broek uit en smeet ook die naar de vrouw; toen hij op de grond viel gaf hij een doffe klank. We sprongen er allebei op af en zochten hem na. In het

zitvlak, dat ik versterkt had door er een stuk tegen te zetten, zat de pijp tussen de stof en de lap; de bovenkant was juist ver genoeg losgetornd om er iets door weg te laten glijden.

Klaasje was weer onder de canapé gevlucht. De vrouw wilde gaan schreeuwen, maar de uitdrukking van mijn gezicht maakte haar blijkbaar bang, want ze ging er prompt vandoor; onderaan de trap haalde zij haar schade in door te roepen dat ze een stel dieven als wij het huis uit moesten gooien.

Ik was verbijsterd en totaal verdoofd; koortsrillingen liepen over mijn lichaam; mijn knieën knikten. Ik kon alleen maar telkens zeggen: 'Klaasje! Klaasje! Mijn hagedisje!'

Maar Klaasje verroerde zich niet.

In het ziekenhuis

Toen Mina eens midden in de nacht van een van haar zwerftochten terugkeerde, moest ze mijn canapé delen. Ze trok meteen de hele deken naar haar kant en tegen de morgen liet ze mij op de grond rollen, waar ik gewoon door bleef slapen. Ik werd met een hevige hoestbui wakker.

Ik had mij al een tijdje ziek en uiterst zwak gevoeld en aan koortsaanvallen geleden, en nu was er hartje winter nog een kou bij gekomen. Ik sleepte mij nog een dag of wat voort en zei toen aan mijn moeder en mijn zuster dat ik naar het ziekenhuis ging, en dat ik er ook blijven zou als ze me daar wilden houden. Ze begonnen te lachen en

toen ik het huis verliet plaagden ze: ‘Als je terugkomt, staat de koffie klaar!’

Maar ik kwam niet terug: ze hielden me.

De directeur was een lange man van vijftig, vijfenvijftig jaar, met rossig blond haar met een scheiding in het midden; hij had een grijzend baardje en grote handen die bezaaid waren met zomersproeten. Hij leek wel een beetje op een grote landloper die door de bosjes sluipt om andermans kippen de nek om te draaien.

Hij beluisterde mijn ademhaling, draaide mij in alle richtingen en constateerde een chronische bronchitis en moeraskoorts.

‘En dan is ze ook nog erg verzwakt door gebrek. Wat een lekker sprinkhaantje!’ zei hij lachend tot zijn assistenten.

Hij schreef mij het volle rantsoen eten voor, Vaniersiroop en een flesje kinine dat ik dagelijks in één keer in moest nemen.

Ik was op een donderdag gekomen. De rust, het heerlijke bed en het gezonde eten brachten vrijwel onmiddellijk verbetering in mijn toestand, en toen moeder en mijn zuster mij 's zondags kwamen bezoeken zag ik er al fris en blozend uit. Bovendien lag ik te schateren van de lach: ik had om boeken gevraagd en ‘Het Goudland’ van Hendrik Conscience gekregen, waarin de ongelooflijke pummeligheid van de Vlaamse boeren die als goudzoekers naar Cahfornië gingen, mij deed gieren.

‘Maar je bent helemaal niet ziek!’ riep moeder uit. ‘Ik begrijp niet dat je hier voor je plezier blijft liggen, terwijl we thuis sterven van de honger. En hier is ook een brief van de antiquair, die vraagt of je weer borduurwerk

komt overzetten.'

Ik hield op met lachen en toen de dokter op zijn rondgang bij mijn bed kwam, vroeg ik hem op de man af of ik werkelijk ziek was.

'Mijn moeder beweert dat ik alleen in het ziekenhuis ben om eens lekker op mijn gemak te wezen.'

'Nee, juffrouw, daar is geen sprake van, uw dochter is heel ernstig ziek en u moet haar hier laten.'

Ze gingen beteuterd weg.

Ik moest mij uitkleden van de dokter; hij beluisterde mijn ademhaling opnieuw en tekende kringen op mijn lichaam.

Dat werd iedere dag hetzelfde gedoe. Toen ik weer op was, kleedde hij me zelf uit terwijl ik stond, liet mijn hemd door zijn assistenten omhoog houden en beklopte en betastte mij al naar hij zin had. De assistenten, de zuster en ik lieten ons door die manier van doen niet lang zand in de ogen strooien.

Nu heerste in die tijd in de kraamafdeling een infectieziekte, die voor kraamvrouwen gevaarlijk was. Het was nodig geworden enkelen hunner op andere zalen onder te brengen, en op mijn zaal lagen er minstens vier. Sommigen hadden een moeilijke bevalling achter zich en kermden dag en nacht.

In de carnavalsnacht kon ik niet in slaap komen doordat twee kraamvrouwen, die pas op zaal waren gebracht, zonder ophouden jammerden. Toch kreeg ik door de carnavalsmuziek, die ik van buiten goed kon horen, vreselijke zin om te dansen. Ik ging overeind zitten. De grote zaal van achtentwintig bedden werd alleen in het midden verlicht door één laaggedraaide gasvlam. De

prettige kachelwarmte, de witte gordijnen en de jonge gezichten op de kussens naast me waren mij al zo vertrouwd geworden alsof ik hier woonde. Ik luisterde naar het gejoel buiten en hunkerde om er bij te zijn. Zachtjes riep ik het meisje dat in het bed naast het mijne lag:

'Toinette, Toinette! Luister eens, er wordt gezongen en de muziek speelt net een wals.'

'Een wals? Een wals?' bromde zij slaperig, terwijl ze in haar bed overeind krabbelde.

'Ja, ik hoor het duidelijk, ze zijn daar flink bezig.'

Ik zag haar zwarte ogen schitteren en met haar plooienmuts halflangs haar hoofd weggezakt was zij een schoonheid, werkelijk een schoonheid!

Een van de kraamvrouwen schreeuwde:

'O, mijn buik, mijn buik!'

'Kom mee naar het raam,' zei Toinette, 'kijken!'

Wij stonden op en renden op blote voeten naar het raam om het gordijn weg te schuiven, maar het balkon nam het uitzicht weg. Wij openden de deur en van het balkon af bekeken wij in ons nachtgoed troepen gemaskerde mensen die in het rond dansten en uit alle macht krijsten. Vanwege de kou gingen we gauw weer naar binnen. Een Duitse vrouw die moest bevallen, kermde:

'Ich will nicht sterben, ich will nicht sterben!'

Ik kreeg er kippevel van.

'God, Toinette, wat heeft dat mens het te pakken!'

'Als je nooit wil lachen omdat ze hier grienen, kun je beter zelf de pijp uitgaan.'

Een ander jong meisje dat ziek was kroop nu ook uit haar bed en met z'n drieën dansten wij een polka. Toen zagen we op de gang een zuster en een dienstbode aan-

komen om de ronde te maken; we sprongen weg en hadden nog net tijd om achter de bedden te duiken en ons eigen bed te bereiken.

De zuster naderde geruisloos, alsof zij gleed; haar lantaarntje verspreidde een vaag schijnsel dat een trillende weerglans legde over haar tere, zachte gelaat, overluifeld door de witte kap. De dienstbode, die een sjaal om haar lichaam heen geslagen had, volgde haar op de voet.

Bij verschillende bedden hief de zuster haar lantaarntje in de hoogte en bij de kraamvrouw die zuchtte ‘mijn buik, mijn buik!’ hield zij stil; zij legde de dekens recht, zei een paar geruststellende woorden en ging toen verder.

Ik had niet meer de tijd gehad om mij goed toe te dekken en deed alsof ik sliep. Ze trok de dekens omhoog en in het voorbijgaan fluisterde ze:

‘De dokter noemt haar sprinkhaan; daar heeft hij gelijk in, ze heeft al even weinig beenderen als vlees.’

Ik voelde dat ze mij welgezind was en haar rustige gelaat gaf mij een innerlijke kalmte en een groot vertrouwen.

De dienstbode, een Vlaamse boerin, antwoordde:

‘Ik mag die meid niet; zij is anders dan de andere patiënten, en de dokter...’

‘Sst! Sst!’ onderbrak de zuster haar.

‘Ich will nicht sterben, ich will nicht sterben!’ kermde de andere kraamvrouw.

‘Die komt de nacht niet door,’ zei de zuster. ‘En ik mag met haar niet eens over Onzelieveheer spreken, ze is protestant.’

Ze gingen met zachte tred verder en na nog een paar keer stilgestaan te hebben verdwenen zij in het donker.

Toinette ging bij het andere meisje in bed; die twee konden vreemd met elkaar rommelen. Ik begon zoetjesaan in slaap te vallen en hoorde alleen nog, als uit de verte: ‘Mijn buik, o, mijn buik!’

Het lawaai en de muziek op straat maakten mij weer wakker. De Duitse vrouw klaagde, steeds zwakker: ‘Ich will nicht sterben, ich will nicht sterben...’ De ontroering werd mij te machtig en ik begon te schreien. Ik kende een beetje Duits en liep naar haar bed om te vragen of ik iets voor haar kon doen. Als in waanzin greep ze mijn hand en met een al moeizaam bewegende tong herhaalde zij maar: ‘Ik wil niet sterven, het kind leeft, ik moet leven, voor hém...’

Ik bleef bij haar zitten. Tegen de morgen stierf zij.

Na zes weken voelde ik mij goed genoeg om weg te gaan. Moeder was al komen zeggen dat mijn vader gezworen had dat hij me aan de haren weg zou slepen als ik niet uit mijzelf kwam, maar de dokter had voet bij stuk gehouden.

Op de ochtend van mijn vertrek onderzocht hij me lang achtereen en drukte mij op het hart door te gaan met de Vanier-siroop en de kinine. Ik antwoordde hem dat zoiets buiten mijn bereik lag.

‘Kom dan maar naar mij, dan zal ik je ze geven.’

De volgende morgen ging ik naar hem toe. Hij liet me wachten tot alle patiënten weg waren. Toen ik de spreekkamer binnen kwam, deed hij de deur op de grendel en nam mij in zijn armen; zijn tanden klapperden. Toen ik met een schrikbeweging even terugdeinsde liet hij me los en zei:

‘Laat mij dat borstje van jou nog eens bekijken.’

Ik moest mij uitkleden en op de divan komen zitten, waar hij me duidelijk maakte:

'Je borst is nog zo zwak, dat het verkeerd met je kan aflopen als je jezelf niet in acht neemt. Ik sta er op dat je de nodige geneesmiddelen neemt, die je hier altijd kunt vinden.'

Ik begreep hem volkomen. Ik zou sterven als ik me niet in acht nam; me in acht nemen betekende medicijnen gebruiken die ik niet kon betalen, maar bij hem kon krijgen in ruil voor mijn lichaam. Nou, én? Wat zou er worden van thuis, als ik stierf? Nu al merkte ik dat alles in het honderd liep; wat zou het zónder mij zijn? De kinderen, hoe goed en intelligent en mooi ze ook waren, zouden onherroepelijk te gronde gaan. Klaasje, mijn hagedisje, was al in de gevangenis geweest, en moeder had mijn aanhoudende verwijten even hard nodig als de kinderen, als ze niet alles in de soep wou laten lopen. Ik hield niet meer van mijn moeder, maar nu ik haar beter had leren beoordelen, had ik wel medelijden met haar. Ze had toch te midden van de ergste ontbering negen kinderen ter wereld moeten brengen en zou allang in het kraambed gestorven zijn als buurvrouwen haar niet van tijd tot tijd een kop koffie en een stukje brood hadden gebracht. En zelfs dan hadden wij nog allen hongerig om haar heen gestaan om het grootste deel ervan op te eisen. En toen Dirk van honger en koorts niet meer op zijn benen kon staan, was zij toen niet om etensrestjes gaan vragen in een huis waar zij kinderen voor het raam had gezien, in de overtuiging dat een moeder het niet aan een moeder zou weigeren? En hoe had ze gesnikt toen ze thuis kwam, omdat zij met niets was afgescheept! Ik was beginnen te be-

grijpen waarom zij zo dikwijls de schouders ophaalde.

De oude man zei:

'Je kunt zo niet doorgaan, je moet beslist niet licht denken over die borstaandoening van jou; misschien vóel je je niet ziek, maar je bént het toch.'

'Ja, er valt niet mee te lachen,' dacht ik in mezelf.

'Als je je goed verzorgt zul je nog knapper worden dan je al bent. En je bént het...'

Hij zag dat ik aan iets heel anders dacht en duwde mij achterover op de divan. Opnieuw ging een schok van wanhoop door mij heen; maar wat had ik voor keus? Ik wil niet als borstlijdster sterven, ik heb er al genoeg zien doodgaan; ik wil het niet en het hoeft ook niet!

Ik had de urenlange doodsstrijd gezien van een jonge vrouw die al vijf jaar lang regelmatig naar het ziekenhuis was gekomen om haar ziekte kwijt te raken; haar hikken en snokken was twee zalen ver te horen geweest. In de laatste ogenblikken gaf een non haar een brandende kaars in de hand; de dienstbode die aan de andere kant van het bed zat, vertelde wat een pret ze had gemaakt op de dorpskermis waar ze vandaan kwam; de zuster had met veel plezier geluisterd; ze bogen zich lachende over het bed heen zonder te letten op de stervende, van wie de nog heldere blik van de een naar de ander ging. De kaarsenwas droop op de hand van de jonge vrouw en brandde haar huid. Het hikken werd sneller; ze vertrok haar gezicht in een starre grijns, beet zich op de tong en daarmee was 't gedaan. De zuster nam de kaars weg, keek achteloos naar de dode en ging heen, nog babbelend met de dienstbode.

Een naaister die tering had, had op haar sterfbed een

kind gebaard zonder ook maar één keer te schreeuwen, maar toen zij bevallen was en ze het kind wegnamen om het te wassen, lichtte zij met haar laatste krachten de armen op en stamelde:

'Ik zal het niet meer zien!'

Haar gezicht werd vaal, het hoofd rolde even van links naar rechts; ze was dood.

Ik zó sterven? Nooit!

Als ik niet beter word heb ik nog vijf jaar te leven. Dan ben ik dus vierentwintig als ik sterf, en Klaasje nog maar veertien. Nee, dat zal me niet gebeuren, míj niet; ik moet die medicijnen hebben om te genezen, en daarmee uit. De dokter kan ze krijgen uit de ziekenhuis-apotheek. Dus heb ik ze altijd.

Als mijn flessen leeg waren ging ik naar de dokter, en elke keer schoof hij de grendel voor de deur.

Hoer
'Mijn dochter heeft het gele briefje'
-Dostojewski

Wij zaten weer eens zonder eten. Hein beukte sinds twee dagen met zijn zware smidshamer op het aambeeld zonder dat hij iets naar binnen had gekregen; hij was op een stoel neergezakt, wit weggetrokken, met gebogen hoofd en de armen slap langs zijn lichaam. 'Ik kan niet meer, ik kan niet meer,' herhaalde hij maar.

Klaasjes beentjes waren onder zijn lijfje doorgeknikt en hij zat op de grond, tegen de muur geleund; de andere kinderen zaten her en der door de kamer verspreid, alle-

maal ziek van de honger. Moeders gezicht gloeide van de koorts, en het knipperen van haar ogen toonde hoe beroerd het met haar gesteld was; en mij liepen de koude rillingen over het lichaam. Mijn oudste zuster was van ons weggegaan, en wij zaten te wachten op vader, die op zoek naar verdienste 's morgens vroeg al was vertrokken. Hij kwam dronken terug en vroeg om eten.

Ik keek om mij heen en begreep dat er iets verschrikkelijks zou gebeuren als er niet terstond een uitweg gevonden werd. Toen nam ik mijn besluit. Ik maakte een sleep aan mijn rok, kamde mijn haar over het voorhoofd knapte mij zo goed mogelijk op (waarbij het me speet dat ik geen poeder en rouge had zoals ik die aan de hoeren had gezien) en zei aan moeder dat ik uit ging. Zij wou met me mee, om des te eerder de levensmiddelen naar huis te kunnen brengen.

Toen we eenmaal midden in de stad waren, vroeg ik haar op een afstandje te blijven. Het duurde niet lang of een man gaf mij te kennen dat ik hem moest volgen en nam mij mee in een rendez-vous-huis. Toen het achter de rug was en ik mijn geld opeiste, vroeg hij of ik hem voor de gek hield. ‘Voor vijf frank kan ik een sjieke dame krijgen, en jij bent maar een luizebos, een bedelaarster, en nog vuil op de koop toe. Schiet op en laat me door!’

Beneden weigerde hij de kamer te betalen. De verhuurster dreigde ons met de politie en toen betaalde hij haar maar. Toen wij vertrokken, riep de vrouw mij na: ‘Vuile straatmeid, als je hier terug durft komen, geef ik je aan!’

Moeder stond mij op de boulevard op te wachten; ik vertelde haar wat er gebeurd was en zag haar gezicht

verstrakken van ontzetting en verslagenheid.

‘Wat moet ik doen? Wat moet ik doen? Ik heb kans gelopen zwanger te worden van iemand die ik niet ken, ik had de vuile ziekte op kunnen doen, ze hebben me uitgescholden, en dat allemaal voor niks, voor niks! En de kinderen, God, de kinderen!’

‘Als wij met lege handen thuiskomen, zullen ze doodgaan,’ zei moeder.

Ik stond met mijn gezicht tegen een boom te huilen. Maar toen ik dacht aan onze kinderen die op ons zaten te wachten, keerde al mijn energie terug.

‘Ik ga door,’ zei ik, ‘maar dan moet u wat verder weg staan, u volgt me gewoon op de hielen.’

Ik had geen zakdoek en toen ik mijn tranen met mijn handen afveegde, kwamen er strepen op mijn gezicht.

Al na enkele ogenblikken hoorde ik iemand achter mij fluisteren: ‘Kleintje, hé, kleintje!’

Ik keerde mij om en zag dat een reus van een man achter mij aankwam.

‘Kom eens mee, kleintje.’

Ik ging mee. Hij bracht me naar een ander huis en gaf me vooraf enkele franken.

Hij behandelde mij heel voorzichtig, hij leek wel bang dat hij me breken zou. Hij moest lachen om mijn zwarte gezicht en mijn magerte, en had vreselijk veel plezier om het scharminkelige van mijn lichaam. Hij hield ook niet op, te zeggen: Kleintje, hè, kleintje!

Na een poosje werd er op de deur gebonsd, en geroepen: ‘Zeg, schiet eens op, jullie, de tijd is om hoor, er wachten anderen, de kamer moet vrij!’

Een ogenblik denkend dat het de politie was, had ik mij

in mijn angst tegen de reus aangegooid, wat hem nog vrolijker maakte. Hij sloeg zijn armen om mij heen en stilletjes lachend fluisterde hij: ‘Kom nou, kleintje, kom nou!’

Wat deed het mij goed, tegen die geweldige borst aan te liggen! Voor het eerst in mijn leven had ik het gevoel beschermd te zijn. Alle smerissen van de stad hadden mij niet kunnen losmaken uit die om mij heengeslagen armen. Hij zou hun proestend hebben gezegd: ‘Kijk nou es, 't is nog maar zo'n kleintje!’

Eenmaal op straat, liep ik op een holletje naar moeder. Wij kochten wat povere etenswaar en van onderaan de trap riepen wij naar boven, naar de kinderen: ‘Wij hebben brood, wij hebben brood!’

Na een paar dagen liep ons huishouden zo geregeld als het nog nooit gedaan had. De kinderen aten op tijd, werden gewassen en gingen naar school; moeder hield zich met het huishouden bezig; vader dronk niet meer en zette 's avonds koffie en schilde de aardappels. Alleen ik lag in elkaar gekromd op de oude canapé die ik als bed gebruikte, en schokte van het huilen.

Het gemak waarmee mijn ouders die toestand aanvaardden, wekte in mij een afkeer jegens hen, die met de dag groter werd. Zij waren zo ver gekomen dat zij vergaten hoe ik, de mooiste van hun kinderen, elke avond voor elke voorbijganger de hoer speelde. Zeker, wij hadden geen ander middel om aan de hongerdood te ontkomen, maar ik kon niet verdragen dat deze toestand aanvaard werd zonder dat iemand leed onder de weerzin en de verwensingen die mij achtervolgden.

Ik was te jong om te begrijpen, dat de ellende aan hen

zijn werk volbracht had, terwijl ik nog mijn hele jeugd en heel mijn levenskracht had om mij tegen het lot te verzetten.

Over Neel Doff

Strikt genomen is het onnodig ‘Dagen van honger en ellende’ aan te prijzen. Niet velen in Nederland kennen het boek, maar die weinigen weten toch dat het als sociaal en literair dokument uniek is, wat wil zeggen niet te vervangen en niet weg te denken, en daardoor onvatbaar voor vluchtige afwijzing of lof. Toen Marianne Pierson-Piérard in 1965 een boek over Neel Doff publiceerde en achterin allerlei mooie uitspraken over haar afdrukte, zat daar iets onwezenlijks in (als iemand na zoveel jaren nóg niet erkend is, helpen ook bijeengeveegde lofspraken niet meer) en tegelijk iets beschamends, - want hoe oud waren die oordeelvellingen al, en hoe zelden drongen zij tot de kern van het werk door. Je zou je afvragen: hebben we hier met een miskende grootheid te doen, of veeleer met een voorheen geliefde auteur die na een of twee generaties onvermijdelijk in het vergeetboek raakt? De waarheid ligt in het midden. Neel Doff, die tien boeken uitgaf en van wie nog veel ongepubliceerd bleef, is niet de schrijfster van een oeuvre dat in zijn geheel standhoudt. Die pretentie heeft zij ook nooit gehad. En toch geeft men haar na zestig jaren nog gelijk, dat zij het aanbod van een destijds bekende literator om haar debuut ‘Jours de famine et de détresse’ in te leiden, afwees en schreef: ‘Ik wilde dat mijn boek, dat ik geschreven heb als een door het leven zwaar gekwetste, op zichzelf de wereld in ging.’ De verborgen roem ervan heeft die destijds bekende literator inderdaad overleefd.

Neel Doff werd op 27 januari 1858 in Buggenum bij Roermond geboren als dochter van Jan Doff uit Friesland en Kaatje Pâques van Luiker afkomst. Hoe haar jeugd verlopen is, weet de lezer uit dit boek: het is ge-

heel authentiek, waar niet aan afdoet dat de chronologie soms door elkaar ligt, dat er hiaten in zitten en het eigenlijk geen slot heeft. Er zijn trouwens nog twee vervolgdelen verschenen, die het verhaal aanvullen en voortzetten. Zo begint het derde deel van Neel Doffs eigen levensbeschrijving weer met voorvallen uit haar vijfde en zesde levensjaar en is het bijvoorbeeld veel uitvoeriger over haar baantjes (onder meer bij een apotheker), over de moeilijke verhouding met haar oudere zuster Mina en over haar lektuur. Ook is Neels paupersbestaan - toch altijd nog doortrokken met een rudimentair fatsoen - nog lang niet afgesloten als dit eerste boek eindigt. Zij leidt in Brussel een ellendig bestaan als prostituée; even lijkt ze daar uitgetild te zullen worden door een Duitser, maar hij geeft haar te kennen dat zij uit zijn leven zal moeten verdwijnen als hij over een tijdje gaat trouwen. Desondanks klampt Keetje, of Neel, zich aan hem vast tot de onvermijdelijke breuk komt.

Korte tijd later komt dan toch de grote liefde in haar leven: de begaafde student Fernand Brouez (in haar teksten André genoemd), de zoon van een schatrijke notaris, wordt verliefd op Neel en trekt haar uit de goot. Artistiek als hij is, leidt hij haar binnen in de wereld van de kunst en van kunstenaars als Lemonnier, Verhaeren en Georges Minne; hij leert haar correct Frans en geeft haar goede boeken te lezen. Fernand is socialist en klaart Neels ideeën (die toch al die kant uitgaan) verder op, en als zij trouwen lijken ze een hemel op aarde te zullen krijgen. Zij maken samen één keer een reis naar Amsterdam; maar het weerzien van de plaatsen waar zij zoveel misère heeft doorgemaakt brengt Neel van de wijs, en ze

is blij wanneer ze naar haar nieuwe leven in Brussel terugkeert.

Haar broer Hein, die nu weet dat zij rijk is en die menigmaal gehoord heeft dat zij geen kinderen wil krijgen, biedt haar een van zíjn kinderen ter opvoeding aan: het vergaat hem al net als zijn vader, veel kinderen en geen geld. Het echtpaar Brouez zegt ja, en als de kleine Wimpie in Brussel komt, is Neels dubbele geluk als vrouw en moeder volmaakt.

Dan slaat het noodlot toe. Hein, die toch niet kan verdragen dat het ene kind alles heeft en het andere niets, eist Wimpie terug; en kort daarna overlijdt Fernand, geheel onverwacht, slechts vijfendertig jaar oud.

Nu neemt Neel Doff het middel te baat dat zovele rijken rond de eeuwwisseling kiezen om een groot verdriet te vergeten: ze gaat reizen. Ze trekt door Zwitserland, naar de Rivièra en naar Parijs, waar ze steeds opnieuw terugkeert en vele vrienden heeft, onder wie Toulouse-Lautrec; zij denkt erover zich nu hier, dan daar te vestigen, maar blijft een ongedurig en ongelukkig leven leiden. Wat zij nodig heeft is een thuis. Het wordt haar aangeboden door een franstalige advocaat uit Antwerpen, Georges Serigiers, die zij sinds vele jaren kent. Hij vraagt haar ten huwelijk en zij stemt toe.

De overlevering zegt dat het huwelijk weliswaar niet ongelukkig is, maar toch ook niet veel voldoening schenkt; daar komt bij dat Neel Serigiers Antwerpen een onprettige stad vindt, en de côterie waarin zij moet leven, vol onprettige mensen. Als het seizoen het maar enigszins toestaat, verblijft ze wekenlang op het buitengoed in Genk; 's winters houdt ze de gebruikelijke ontvangdagen

en bezoekt theaters en concerten. Dikwijls wandelt zij door de Antwerpse dierentuin, waar zij de gekooide dieren tientallen minuten lang aan kan staren. Aan sociaal werk of liefdadigheid schijnt ze niet méér te doen dan zij aan haar omgeving verplicht is (ze heeft een afschuw van armen en bedelaars, zegt ze zelf) en aan schrijven, laat staan het beschrijven van haar vroegere ellende, denkt zij aanvankelijk niet. Ze lijkt haar verleden verdrongen te hebben. Maar opeens, als zij de vijftig al gepasseerd is, komt het terug. Op 28 februari 1909, wanneer zij een griepje uitkuurt en op het pleintje voor haar huis kinderen in de sneeuw ziet spelen, komt het over haar:

'Ik nam een potlood en stukjes papier, ik begon te schrijven en alles kwam er in één ruk, zelfs zonder doorhaling uit.'

'Jours de famine et de détresse' is binnen weinige weken voltooid. Het boek draagt verschillende kenmerken van snel schrijven (de genoemde warrige chronologie doordat Neel Doff alles opschreef zoals het haar te binnen schoot) en soms van onbedrevenheid: enkele alinea's zijn schoolopstel-achtig en de in haar tijd geliefde sfeerbeschrijvingen en krullentrekkerijen ontbreken ten enen male. Dat draagt er overigens toe bij dat haar boek, onaangetast door modieuze invloeden, nog zo fris gebleven is.

Toen Neel Doff het boek had voorgelezen in een vriendengezelschap, waarbij ook de schrijver Laurent Tailhade, was iedereen diep onder de indruk. Binnen korte tijd vond Tailhade een grote Parijse uitgever bereid het boek te publiceren en ook bood hij aan een voorwoord te schrijven wat Neel Doff, zoals gezegd, afwees. Bij ver-

schijning in 1911 trok het werk meteen sterk de aandacht en auteurs als Tailhade en Octave Mirbeau trachtten het bekroond te krijgen met de Prix Goncourt; maar die was nog nooit aan een vrouw toegevallen, en zou de eerste dan nog een buitenlandse moeten zijn ook? Het ging niet door. Neel Doff, in het begin van de jaren twintig zelfs genoemd als kandidate voor de Nobelprijs, heeft nooit een literaire onderscheiding van betekenis gekregen. Maar haar naam was al met haar eerste boek gemaakt, en ook toonde het buitenland belangstelling voor haar debuut: met name de Engelse en Russische vertalingen sloegen in, en er is mij verteld dat de Russische editie tot in onze tijd herdrukt is. Ook bestaat er een Nederlandse uitgave, in vertaling van Anna van Gogh-Kaulbach. Ik wil niet te kort doen aan mevrouw van Goghs verdienste dat zij het werk hier heeft geïntroduceerd, als ik zeg dat haar vertaling verre van volmaakt is en het hoog tijd werd voor een nieuwe. Ook Neel Doff zelf was er allerminst over te spreken. Ondanks een hartelijke inleiding van Wibaut (het boek noemt hij ‘een aanklacht van zo zuivere echtheid, dat wij hopen dat zij door velen mag worden gehoord’) is het werk hier bij één druk blijven steken, wat zowel aan het nog pijnlijke onderwerp als aan de destijds ongewenst-karige stijl kan hebben gelegen.

In 1919 en 1921 publiceerde Neel Doff de boeken ‘Keetje’ en ‘Keetje Trottin’ die als vervolgdelen kunnen gelden en nooit in het Nederlands vertaald zijn, ofschoon Marianne Pierson-Piérard schrijft dat ‘de mooiste bladzijden van Dagen van honger en ellende in Keetje te vinden zijn’. Zelf stel ik Keetje Trottin hoger, althans de beste hoofdstukjes eruit. Beide delen zijn even willekeurig

in hun volgorde - en even belangrijk als dokument - als het eerste boek, en een vertaalde assemblage van die twee werken zou zeker nog eens in onze taal moeten verschijnen.

Daarnaast heeft Neel Doff nog novellen uitgegeven, waarvan de bundels ‘Contes farouches’, ‘Angelinette’ en ‘Une fourmi ouvrière’ meer dan middelmatige bekendheid verwierven. Ook deze verhalen zijn autobiografisch of spelen zich voor 't minst in het milieu van haar kinderjaren af. Verder schreef zij onder meer één echte roman, de Kempische geschiedenis ‘Campine’, die zich niet overtuigend onderscheidt van andere produkten ‘in het betere genre’ uit haar tijd. Zij had als sommige andere natuurtalenten één onderwerp waarin zij magistraal was, de rechtstreekse jeugdherinnering; als zij ander werk leverde of jeugdherinneringen opklopte tot een echte novelle, kwam er wel iets goeds tevoorschijn, maar geen meesterwerk waar men tientallen jaren later nog voor wil pleiten. Zij blijft de schrijfster van drie boeken. Dat die in ‘het land van herkomst’ zo bitter weinig bekend zijn, is bedroevend.

Op vrij hoge leeftijd erkenden de schrijfster en haar man dat zij het geluk nooit tezamen in Antwerpen zouden vinden; 's zomers bleven zij verenigd op de villa in Genk, 's winters bewoonde Neel Doff een eigen huis in Brussel. Vrienden die daar regelmatig verbleven waren Franz Hellens en Jan Greshoff, die beiden zeer mooie bladzijden aan Neel Doff hebben gewijd, en het heeft Greshoff die verschillende malen vruchteloos voor haar werk gepleit heeft, oprecht plezier gedaan dat eindelijk een nieuwe uitgave kon verschijnen.

Midden in de oorlog, op 14 juli 1942, is Neel Doff in haar woning Napelsstraat 36 in Brussel overleden. Zij was 84 jaar geworden. Toen zij werd opgebaard, heeft men in haar handen een vergeeld stukje kant gelegd dat op een jongenspakje van Fernand Brouez had gezeten, haar grote liefde, over wie zij altijd met veel innigheid gesproken had.

Hoewel zij bij haar sterven al half vergeten was, zijn er nadien nog verschillende nieuwe edities van haar werken uitgebracht, die echter weinig aandacht hebben gekregen. Zij was, als 't erop aankwam, ook geen schrijfster die tot de Franse literatuur behoort, maar tot de Nederlandse, en ik meen dat het al lang tijd is haar daarin de plaats te geven waarop zij, de grote onbekende, recht heeft.

Wim Zaal